

УЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА
УРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
ТОШКЕНТ АВТОМОБИЛК - ЙУЛЛАР ИНСТИТУТИ

" АТИ ва менежменти " кафедраси

Катта уқитувчи Уринбоева М.Т., доцент Икромов И.З.

“ Тармок иктисодиёти ”

фанидан

МАЪРУЗАЛАР МАТНИ

Тошкент - 2006й.

Аннотация

Узбекистон Республикаси иктисодий жихатдан ривожлантиришни амалга ошираётган шароитда содир булаётган туб иктисодий ислохатланган бозор иктисодиётига утиш.

Конунларини корхона фаолиятига тадбик килишни такозо этади. Шу нуктаи назардан айникса, автомобил транспорт корхоналарини бозор иктисодиётига утиш шароитига Ушбу фанни урганишни такозо этади.

«Тармок иктисодиёти» маъруза матни иктисодиёт, менежмент ва маркетинг мутахассислиги бакалавр йуналиши буйича мулжалланган.

«Тармок иктисодиёти» фанини чукур урганиш талабаларниниг тула кондириш максадида ушбу маърузалар матни тайёрланган.

Маърузалар матни «АТК иктисоди ва менежменти» кафедрасининг мажлисида муҳокама килингин.

(Баённома №__ 200 й «_____»)

Тузувчи:

кат.укит. Уринбоева М.Т.
Доц. Икромов И.З.

Такризчилар:

проф. Ахметов К.А.
Проф. Худойбергенов К.Т.

ТАЙИ Илмий-Кенгаши томонидан тасдиқланган. (Баённома № ____ 200 й.
«_____»).

Тармок иктисодиёти фанининг маърузалар матни ва амалиёт соатлари

1. Фаннинг мақсади ва вазифаси.
2. Фан – техника таракқиётининг иктисодий масалалари.
3. Автомобил транспорти моддий техника базасини ривожлантириш.
4. Автомобил транспортининг асосий фондлари.
5. Капитал қурилиши ва капитал маблағлар.
6. Автомобил транспорт корхоналарининг айланма фондлари ва моддий техника таъминоти.
7. Автомобил транспортида меҳнат унумдорлиги.
8. Автомобил транспортида иш хақи.
9. Автомобил транспортида юк ва йуловчилар ташиш таннари.
10. Автомобил транспортнинг молияси.
11. Автомобил транспорт маҳсулоти сифатини ошириш йуллари.
12. Экология ва ижтимоий иктисодий масалаларнинг самарадорлиги.
13. Автомобил транспорти ва бозор иктисодиёти.
14. Автомобил транспорти бозорини лицензиялиш.

Тармок иктисодиёти фанининг дастури

№		Хамма соатлар	Маъруза	Амалиёт
1	Фаннинг максоди ва вазифаси			
2	Фан – техника тараккиётининг иктисодий масалалари.			
3	Автомобил транспорти моддий техника базасини ривожлантириш.			
4	Автомобил транспортининг асосий фондлари.			
5	Капитал курилиши ва капитал маблағлар.			
6	Автомобил транспорт корхоналарининг айланма фондлари ва моддий техника таъминоти.			
7	Автомобил транспортида меҳнат унумдорлиги.			
8	Автомобил транспортида иш хаки.			
9	Автомобил транспортида юк ва йуловчилар ташиш таннари.			
10	Автомобил транспортнинг молияси.			
11	Автомобил транспорт маҳсулоти сифатини ошириш йуллари.			
12	Экология ва ижтимоий иктисодий масалаларнинг самарадорлиги.			
13	Автомобил транспорти ва бозор иктисодиёти.			
14	Автомобил транспорти бозорини лицензиялиш.			
	ЖАМИ			

1. Фаннинг мақсади ва вазифаси -----
2. Фан – техника тараққиётининг
иқтисодий масалалари -----
3. Автомобил транспорти моддий
техника базасини ривожлантириш -----
4. Автомобил транспортининг асосий фондлари -----
5. Капитал қурилиши ва капитал маблағлар -----
6. Автомобил транспорт корхоналарининг айланма
фондлари ва моддий техника таъминоти -----
7. Автомобил транспортида меҳнат унумдорлиги -----
8. Автомобил транспортида иш хақи -----
9. Автомобил транспортида юк ва йуловчилар
ташиш таннари -----
10. Автомобил транспортнинг молияси -----
11. Автомобил транспорт маҳсулоти сифатини ошириш
йуллари -----
12. Экология ва ижтимоий иқтисодий масалаларнинг
самарадорлиги -----
13. Автомобил транспорти ва бозор иқтисодиёти -----
14. Автомобил транспорти бозорини лицензиялиш -----

Маъруза 2 соат
Фаннинг максоди ва вазифалари

Назорат саволлари:

1. Транспортнинг халк хужалигидаги аҳамияти.
2. Транспортнинг моддий таълимотларини и/ч даги узига хос хусусиятлари.
3. Автомобил транспорт иктисодиёти Фан сифатида.

Таянч сузлар:

1. Транспорт ижтимоий ҳаётининг зарур воситаси.
2. Транспортнинг моддий техника базаси.
3. Транспорт иктисоди бошқа иктисодий фондлардан фарқи.
4. Фаннинг максоди ва вазифалари.

Транспортнинг халк хужалигидаги аҳамияти жадаллаштириш ва қайта қуриш томон олинган йулни амалда жорий этиш янгича фикрлаш ва ҳаракат қилишликни такозо этиш.

Барча касб йуналишлари бўйича мутахассислар тайерлаш ва (аникса иктисодчилар тайерлашда) уларни ҳар қандай муаммога комплекс динамикага асосланган, яъни ҳодисаларни бир-бирига боғлиқ бутун бир система шаклида қуриб чиқишликга ургатилмоғи зарур.

Мамлакатни иктисодий ва социал узғариш кенг дастурини ҳал қилишда Фан техника тараққиётини жадаллаштириш и/ч техника жиҳатидан қайта қуrolлаштириш ва реконструкциялаш, барпо этилган и/ч потенциаллардан интенсив фойдаланиш, бошқарув системасини хужалик системасини такмиллаштириш негизида иктисодиётни ривожлантирин суратлари ва самарадорликни ошириш бозор иктисодитетиға утиш зарур дейилади.

Юксак даражада ривож топган ҳозирги замон транспортсиз ривожланган жамият базасини яратиб бўлмайди. Чунки транспорт мамалакат и/ч қучларининг муҳим таркибий қисмидир.

Транспорт ҳар қандай ижтимоий ҳаётнинг зарур воситасидир. И/ч-чи қучларининг усиши ижтимоий тузумларнинг узғариши билан транспорт воситалари ҳам узғаради ва ривожланади. Бундай узғаришлар ва ривожланиш баъзан умумий ривожланишдан илгарида борса, баъзида орқада қолади. Транспорт воситаларининг ривожи умумий ривожланишдан орқада қолганда жамият ривожига тусқинлик қилади ва бу транспорт воситалари тараққиети суратларни жадаллаштириш заруриятини вужудга келтиради. Транспорт асосан халк хужалигининг буюмлар и/ч жараенини давом эттириб, уни химоясига, яъни истеъмол доирасига етказувчи соҳадир. Демак, умумжамят и/ч –даги асосий вазифаси саноат, қишлоқ хужалиғи ва транспортни узаро бирлаштиришдан иборатдир. Транспортнинг яхши ишлашини белгиловчи муҳим омиллардан бири унинг юк ташиш мунтазамлигидир.

Транспортнинг моддий техника базаси ва иктисодий хусусияти бошқа тармок хусусиятларидан жиддий фарк килади. Транспорт и/ч нинг муомила соҳасидаги давоми булиб, у ҳар бир и/ч жараенини нихоясига етказди. Тайет маҳсулотларини и/ч доирасидан истеъмолчиларга етказишда транспорт ҳал қилувчи рол уйнайди.

Юк ва йуловчиларни бир жойдан иккинчи жойга ташиш транспортнинг асосий маҳсулотидир.

Автомобил транспорти фан сифатида.

Иктисодий фанлар асосини и/ч муносабатларини урганадиган назарий иктисод Фани ташкил килади. Бу муносабатлар мулкчилик, таксимот, айирбошлаш ва истеъмол муносабатларини ичига олади. Халқ хужалигини ҳамма тармоклари назарий иктисод қонунлари, яъни иктисодий тараккиёт қонунлари талабига мувофиқ равишда ривожланади. Тармок иктисодий фанларни ҳар бир доирасидаги и/ч муносабатларини урганиб, и/ч-нинг ҳамма босқичларида маблаг ва меҳнат учун хужаликка раҳбарлик қилиш ва уни режалаштириш усуллари текширадилар.

Мамлакатга ягона транспорт системасининг асосий таркибий қисми бўлган автомобил транспортининг бошқа турлардан фарқ қилиб, узига ҳос ишлатиш даражасига эга.

Автомобил транспорти иктисодиети фани хужалик ишлаб чиқариш фаолияти режалаштириш ва бошқариш усуллари, такоммилаштириш ва автомобил транспорт қорхоналари ишчиларининг иш ҳақи ва меҳнати ташкил қилишни яхшилашга, меҳнат унумдорлигини оширишга, ҳаракатдаги составни ишлатиш ҳаражатларини тежамига, хужалик ҳисобини жорий қилиш ва автомобил транспорти қорхоналари фаолиятини рентабеллигини оширишга қата аҳамият беради.

Асосий и/ч ва айланма фондлардан самарали фойдаланиш, биринчи навбатдаги ҳаракатдаги составни ишлатишнинг иктисодий самарасини ошириш автомобил транспортида қорхоналарнинг асосий вазифаларидан биридир.

Автомобил транспортида иктисодиетни чуқур урганиш, юк ва йуловчилар ташишда меҳнат ва маблаг кам сарфланадиган транспорт турларини таъминлашга, транспорт воситалардан самарали фойдаланишга ердан беради.

Мустиқил Ўзбекистон Республикасини иктисодий жихатдан ривожлантириш амалга оширилатган, ҳозирги шароитда содир бўлаётган тўб иктисодий ислохотларини, бозор иктисодиетига ўтиш қонуниятларини қорхона фаолиятига тадбиқ қилишни тақозо этади. Шу нуқтаи назардан талабалар Мустиқил Республика автотранспорт қорхоналарни бозор иктисодиети асосида иш юритиш, яъни янги техника ва технология билан таъминлаш моддий меҳнат ресурсларини тежамли фойдаланиш, транспорт ҳаражатларини қамайтириш, юк ва йуловчилар

ташиш сифатини ошириш, экология ва иктисодий самарадорлиги каби масалаларни узлаштириш лозим.

Муаллифлар:

Ушбу маъруза дастурини талабаларнинг талабини кондириш максадида тайерланди.

Адабиетлар:

Маъруза 2 соат

Фан-техника тараккиетининг иктисодий масалалари.

Назорат саволлари:

1. Автомобил транспортида фан тараккиетининг моҳияти.
2. Фан-техника тараккиетининг йуналиши ва шакллари.
3. Автомобил транспортида фан-техника тараккиети масалалари.

Таянч сузлар:

1. Фан-техника тараккиетининг иктисодий ва социал аҳамияти.
2. Автомобил транспорти моддий техника базаси.
3. Автобусларда йуловчилар ташишни мукаммаллаштириш.
4. Автомобил транспортида Фан-техника тараккиетининг моҳияти.

Фан техника тараккиети бу амалдаги ишлаб чиқариш⁹ воситаси ва меҳнат буюмларини узлуксиз такоммиллаштириш ва янгиларини яратиш ҳамда энергиянинг янги турларини барпо этиш, технологик жараени ва и/ч нинг такоммиллаштириш, ишлабчиқариш самародорлигини оширишдир.

Фан техника тараккиетининг иктисодий ва социал аҳамияти – у ҳозирги замон Фан ва техника тараккиети, улар ютуқлардан и/ч да кенг фойдланиш ҳисобига меҳнат унумдорлигини оширишнинг асосий омилларидир. Меҳнат унумдорлигиним эса келажак 15 йил давомида 2,3-2,5 баробарга оширишлик мулжалланган.

Фан техника тараккиетининг йуналиши ва шакллари

Автомобил транспортида техника тараккиетини йуналишларига қуйдагилар қиради. Автомобил транспорти моддий техника базасини ривожлантириш ва такоммиллаштириш, и/ч жараенини ва энг аввало , ташиш жараенини такоммиллаштириш, и/ч ни ва бошқаришни такоммиллаштириш.

Биринчи йуналишга автомобиль транспорти корхонасидаги моддий ва маънавий эскирган автомобилларни Янги ва такоммиллаштирилган мебеллар билан алмаштириш ҳисобига қайтадан қуроллаштириш, юк автомобиллари ва автобуслари нархи туркумини яхшилаш, тармок корхоналари и/ч техника базасини тугри жойлаштириш, уларни ихтисослаштириш қабилар қиради.

Автомобил транспортида асосий эътиборни транспорт воситалари ва энг аввало, уларнинг двигателларини такоммиллаштиришга қаратиш лозим.

Карбюраторли двигателлар урнига дизелларни ишлатиш автомобиль транспорти турлари ва эксплуатация шароитларига кура урта ҳисобда енилги сарфини 25-40% камайтиради. Автомобил транспорт ива автомобиль саноати илмий текшириш институтларини ишлаб чиқарган акцияларига биноан мамлакат автомобиль транспорти паркида юк автомобилларни рационал туркумини, 2000 йилда қутариш қобилияти кичиклари 22-24%, урта юк қутариш қобилиятлари (2,1%-5,0 т.гача) 40%-

42% ва катта юк кутариш кобилиятлари (5,1 тадан ортик) 32-36% ни, шу жумладан 8 т. дан ортик булган 19-21% ташкил этиш зарур. 2000 йилга бориб, кам юк кутариш кобилиятига эга автомобилларга булган талаб узгармас холди, урта юк кутарувчи автомобиллар улиши 31-33% га камайиши уларни тиркама Билан ишловчилар 8% ва ярим тиркамали тягачлар 2-3% ни ташкил этиши мақсадга мувофиқ танилган. 5,1 – 8,0 гача юк кутариш кобилиятига булган автомобилларга талаб 13-15% ҳамда, я.о.т. дан ортик юк кутариш кобилият эгалари 26-28% га, бунда тиркама Билан ишловчилар 8-9% миқдорда булиши мулжалланган. Юк автомобил воситалари туркумларини такомиллаштириш халқ хужалиғи буйича 2002 йилда эксплуатацион харажатларини 16% гача ёкилгига булган талаб нисбатан 27% га ҳамда ишловчиларга булган талаб нисбатан 35%гача иктисодий Самара берар экан.

Шу даврга келиб тиркамалар сони юк кутариш кобилиятлари 3-5т. булган автомобил сонига нисбатан 25-30%. 5 т. булган автомобиллар сонига кура 2-3 марта ортик ва хар бир тягач автомобиллар учун 3 тадан ярим тиркама булиши мулжалланган. Автомобилларни тиркама Билан куйиб ишлатиш меҳнат унумдорлигини бир ярим баравар ошириш, ташиш таннарни 25-30%га арзонлаштиради.

Автомобил транспорти илмий – текшириш институтининг ҳисобларига кура шаҳар шароитларида ишловчи автобус парклари рационал туркуми 2000-йилга бориб келтирилган харажатларни минемал мезонга нисбатан кичик класли автобуслар (пасажирлар сигими 40 гача) улиши – 33% дан оширик, урта класли автобуслар (пасажирлар сигими 90 гача) ва алохида класли автобуслар (пасажирлар сигими 145 дан ортик) булиши тавсия этилади. Тегишлича бу ракамлар шаҳар атрофии йуловчиларга хизмат килишда 30,29. 36 ва 5% да булиши ҳамда шаҳарлараро йуловчиларни ташишда эса 26,24 ва 505 да булиши тавсия этилади.

Учинчи йуналиш и/ч ни режалаштириш ва бошқаришни такомиллаштириш самарадорлик ва иш сифатини каратиш системасини риводлантириш ва мустаҳкамлаш, илмий асосланган норма ав нормативлар Билан режалаштириш системасини такомиллаштириш, меҳна тунумдорлигини оширишга рағбатлантирувчи меҳнат ҳақ тулаш тарифлар аҳамиятини ошириш ва уларни илгор шакллари ривожлантириш, моддий ва маънавий рағбатлантириш шакллари ривожлантириш, иктисодий ва математика усуллари ва ЭХМ фойдаланишни кенг куллаш ҳамда ржалаштириш илгор автоматлаштиришга асосланган системали, мақсадли дастур усуллари куллаш кабилар киради.

Автомобил транспортида Фан – техника тараққиётини асосий масалалари.

Автомобил транспортидаги асосий Фан техника тарккиёти масалаларига куйидагилар киради: юк ва йуловчиларни манзилларига етказишини тезлаштириш ва автомобилларни ортиш - тушуриш ишларида бекор туришларни кискартириш, автомобил транспорти корхоналари и/ч базаси, ҳаракатланувчи составларга техниклаш хизмати курсатиш ва жорий таъминлашдаги ишларни механизациялашни такомиллаштириш, такомиллаштиришдаги ҳаракатланувчи составлар, ускуна ва механизмлар ва эксплуатация материалларни яратиш ва жорий этиш. Автомобил транспортининг бошка турлардаги каби меҳнат унумдорлиги юкларин ташиш тезлиги ва ҳаракатланувчи составларни буш туришини камайтириш билан кун жихатидан боглик.

Автомобил транспорти самарадорликни оширишини сер – унум иктисодли ҳаракатланувчи составларсиз куз олдида келтириш кийин. Автомобил конструкциясини такомиллаштиришни куйидаги ишлатувчилар (эксплуатация килувчилар) талабларига жавоб бериш к-к: ортиш – тушириш ишларни унгайлаштириш автобусларги имловчиларни тушиб чикаришга унгайлик тугдириш: ҳар хил қисмлар шароитларига тушириш: автомобиллар , улар агрегат ва узуллар чидамлиги ва юкори сифатли булишини таъминлаш; техника курсатиш ишлари меҳнат курсатиш талабчанлигини камайтириш; ёкилги ва мойлаш материаллар тужамкорлигини таъмин этиш; ноанъана ёкилгидан фойдаланишга мослаштириш ва бошкалар.

Автомобил транспортида техника тараккиёти йуналашининг энг асосий ташиш жараёнини такомиллаштириш, бунда халк хужалик объектлари марказлаштирилган усулга ва комплекс транспорт эксплуатацион ишлаш камровчи хизмат килишни кенгайтириш зарур. Бундай илгор транспорт хизматидан фойдаланиш автомобиллар ва ортиш-механизацияларини ягона графиги Билан ишлашлик, бригада кудратини жорий этиш ташишни ташкил этишда алмаштириш ишларидга хисобланган тиркамаларни «моки усули» куллаш кабиларни талаб килади.

Автобусларда йуловчиларни ташишни ташкил килиш илгор цуналишларга куйидагилар киради: йирик саноат корхоналарига аҳолини ташиш учун махсус рейслар ташкил этиш:

- шаҳар ичи ва шаҳар атрофий маршрутларига кушимча экспресслар ташкил этиш;

- шаҳарлардаги автобус маршрутларини оптимал схемадарни жорий этиш;

- автобуслар ишини транспортнинг бошка турлари маршрутлари Билан координациялаш ва хоқозолар;

- автобус ва енгил такси автомобиллари ҳаракатини бошқариш тизимини бошқариш системасидаги куйидагилар инобатга олинад:

марказлаштирилган диспетчерлик хизматини ташкил этиш ҳамда;

- автоматлаштириш ёки қисман автоматлаштирилган системали автобус ҳамда автомобилларни бошқариш;

- юк ва йуловчиларни ташишни такомиллаштириш асосий йуналишлардан бири иктисодий – математика усуллари ва компьютерлардан кенг фойдаланишдан иборат.

Адабиётлар:
(35-55), (3) (345)

Маъруза 2 соат

Автомобил транспорта моддий техника базасини ривожлантириш

Назорат саволлари:

1. Моддий техника базаси.
2. Автомобил йуллари.
3. Ортиш тушириш ишлари.
4. Капитал сарфлар.

Таянч сузлар:

1. Автотранспорт моддий техника базаси.
2. Техника хизмат курсатиш базаси.
3. Юк автомобил станцияси
4. Автобус станциялари
5. Автомобил йулар характеристикаси

Моддий техникасини базасини характеристикаси

Асосий фондлар ва айланма маблағлар шунингдек моддий маблағлар ва молиявий ресурслар корхоналарнинг моддий техника базасини яъни унинг мулкани ташкил этади. Корхона куплаб уз моддий техника базасини такрорий ва кенгайтирилган и/ч мутасил таъминлаб бериш и/ч кувватлари ва асосий фондлардан самарали фойдаланиш зарур.

Автоюил транспортининг моддий техника базаси автоэксплуатация корхоналари ҳаракатидаги состав (юк автомобиллар, автобуслар, енгил автомобиллар, тиркамалар, ярим тиркама ва бошқалар) йул ва йул иншоатлари ва хоказодан ташқари топилади.

Автомобил транспорти корхоналари уз ичига автомобилни эксплуатация қилиш корхоналарга техник хизмати қуритиш станциялари, таъмирдаш-зарядлани станцияларини ва хоказоларни уз ичига олади.

Автоэксплуатацион корхоналар юк ва йуловчилар ташиш учун белгиланган асосий корхоналардир.

Купчилик эксплуатацион корхоналар ҳаракатланувчи составни саклаш, ундан фойдаланиш, техник хизмат курсатиш ва жорий таъмирлаш ишлари билан шуғулланади.

Одатда барча автоюил корхоналарида автомобилларга техник хизмати курсатилади. Бунинг учун уларда махсус уста хоналар ва ускуналар бўлиши керак.

Умумий фойдаланадиган автомобил транспорти корхоналарининг купчилиги йирик корхоналар бўлиб, улар урта ҳисобда 120-200 гача автомобилга эга дирлар. Айрим автомобил корхоналардаги автомобиллар 500 ва ундан ҳам ошқ булади, автомобиллар 100дан кам бўлса умум фойдаланадиган автомобил транспорти корхоналари ташкил этилмайди. Бир неча узаро жойлашган комплекс автомобил корхоналаридан 600-120 автомобилга эга бўлган йирик автомобил комбинати ташкил қилиниб

уларни техника ва жорий таъмирлаб берадиган бита марказий техника хизмати ва таъмирлаш базаси (МТХТБ) га бириктирилади. МТХТБ Лар курсатилган ишларни бажаради ва кичик автомобил корхоналарни ҳамда филиалларни захира қисмлари Билан таъмирлаб туради.

Техник хизмат курсатиш станцияси

Автомобилларга техник хизмат курсатиш ва жорий таъмирлашга ихтисослаштирилган корхонадир. Умум фойдаланадиган техника хизмат курсатиш станцияси гражданларнинг ва узида техник хизмат курсатиш цехлари булмаган кичик корхоналар муассасаси ва ташкилотларнинг автомобилларига хизмат қилади.

Автомобил йуллари йоқасидаги техника хизмат курсатиш станциялари умум фойдаланиладиган корхона бўлиб, улар асосан автомобилларни ташки парвариш Билан маҳкамлаш, сошлаш ва қишлоқ туман марказлари, йирик қишлоқ марказларида қенг ривожланган.

Умум фойдаланадиган умумтехник хизмат курсатиш станцияси уз ишлаб чиқариш қуввати бўйича шартли равишда кичик станцияларга бўлинади.

Юк автомобил станциялари (ЮАС)

Умум фойдаланадиган автомобил транспорт тизимида шаҳарлараро юк ташиш учун ташкил қилинади. ЮАС йирик шаҳарлар ва саноат марказларида шаҳарлараро мунтазам маршрут узеллари денгиз ва даре пристан ва портлари олдида жойлашади. Одатда ЮАС бинолар ва қурилмалар комплексларига эга бўлади. ЮАСнинг асосий вазифаси юкларни шаҳарлараро мунтазам равишда ташишни ташкил қилиш, қонтейнерларда майда юкларни етқизиб бериш ва жунатиш, транспорт – экспедиция ва склад операцияларини бажариш уз укладларида юклаш - қуриш ишларини бажариш қиска масофага ташиладиган юкларни темир йулдан автомобил транспортига утқизиш. Юк эгаларидан юкларни қабул қилиб олиш ва уларни йирикрок парияларга қайта туплаш , юкларни олувчиларга етқизиб бериш ҳаракатидаги составни уз майдонларидан қиска вақт мобайнида юк Билан бирга сақлаш; кузовларни ювиш ва тозалаш; қонтейнер ва тиркамаларни жорий ремонт қилиш; шаҳарлараро қатнайдиған шоферларни қордиқ чиқаришини таъминлаш.

ЮАС ҳужалиқ ҳисобидаги ташкилот бўлиб юк жунатувчилар ва юкни таъминланган пунктларга етқизиб бериш Билан боғлиқ бўлган барча операциялар учун тула ҳисоб-қитоб қилади.

Автобуслар вокзали

Шаҳарлараро линиялардаги йуловчиларга хизмат қилиш учун автобус вокзаллари. Одатда автобус вокзаллари комплекс иншоотлар бўлиб қатта шаҳарларда ҳаракатида алоҳида қолда қаралади. Унинг составга қуйидагилар қиради: йуловчилар зали ва хизмат бинолари Билан бирга вокзал қиноси, йуловчиларни автобусга чиқариш, автобуслар

турадиган майдон, автобусларни ювиш – тозалаш ва техника хизмат курсатиш постлари. Автобус вокзали биносида куйдагилар жойлашган: билет кассалари ва бошка тур транспорт агенликлари булган йуловчилар зали, болалик йуловчилар учун хона, юк саклаш ва жунатиш камераси, кафетерий, медицина пункти, почта ва шаралараро телефон станцияси, хизмат хоналари.

Автомобил вокзаллари автоматик сигнализация воситалари автобуслар харакатини бошқариш учун радио алока ҳамда телевизион курилмалар билан жихозланади.

Йуловчи автобус станциялари (ЙАС) автомобил йулларида кичик шаха рва аҳолии яшайдиган пунктларда булади ва автомобил йулларида иншоат комплексига киради. ЙАСнинг асосий вазифаси: шаҳарлараро алокани урнатиш, йуловчиларга хизмат курсатишдир. ЙАС ишловчилар биноси ва йуловчиларни автобусга чиқариш-тушуриш учун усти епик перрондан иборат булади.

Автомобил заправка станцияси автомобил ва бошка узиюар машиналарини суюк екилги мой сув кабилар билан таъминлаш, шунингдек, кадокланган нефт махсулотларини автомобил буюмлари ва захира қисмлар сотиш учун хизмат қилади.

Шина таъмирлаш заводи асосан енгил протектор қонлар усули билан автомобил қопрышкалари ва самарасиз шиналарни таъмирлаб тиклайдиган қорхоналардир. Тиклаш таъмирлашнинг таннарни Янги қопрышқанинг хизмат қилиш муддатига нисбатан 60-70%ни ташқил қилади.

2. Ортиш – туширишнинг механизациялашнинг аҳамияти ортиш-туширишнинг бажаришлик юк ташиш жараеннини ажралмас қисмидир.

Ортиш-тушириш ишлари уз характерига биноан оғир меҳнат жараени булиб, аксарият қолларда ишчи қучидан ташқари мураккаб машина ва меҳанизмлардан фойдаланишликни талаб қилади. Автобобил транспортида юк ортиш-тушириш ишларини механизация ердамида жорий қилиш даражаси жуда паст булиб, уни амалдаги ташиш жараенини ташқилий томони билан изохлаш мумкин.

3. Автомобил транспортида капитал сарфларини, асосий фонлардан ташқари фондларни тулдириш қайта тиклаш, қенгайтириш ва такомиллаштириш ишига йуналтирилган жами сарфлар қиради. Улар Янги техника ва Фан ютуқларидан фойдаланиш негизида асосий фондларни қенгайтирилган и/ч энг муҳим шароитдир.

Автомобил транспортида қуйдагилар капитал сарфлар ҳисобланади:

- қурилиш монтажлари;
- асбоб усқуналар қиймати 100 минг сумдан ҳамда хизмат даври бир йилдан қам булмаган ва асосий фондларга қирувчи анжомлар сотиб олиш ва асбоб усқуналарни урнатиш харажатлари;

Қурилиш билан боғлиқ булган лойиҳалар ва бошка турдаги ишлов ер ажратиш ва ҳоказо.

Адабиетлар:
(2) (30-31) (6) (5)

Маъруза 4

Автомобил транспорти асосий фондлари

Назорат саволлари:

1. Асосий фонлар тушунчаси
2. Асосий фонлар таркибий қисми
3. Жисмоний ва маданий емирилиш
4. Асосий фондлар амортизацияси
5. Асосий фондлар самарадорлиги

Таянч сузлар:

1. Асосий фондларнинг актив ва пассив қисмлари
2. Асосий фондларнинг таркибий қисми
3. Жисмоний емирилиш қандай аниқланади
4. Фонларда экстенсив фойдаланиш йуллари

Автомобил асосий фондлар тугрисида тушунча.

И/ч жараенида меҳнат ашелари ва ярим фабрикалар ва хоказолар ҳамда меҳнат воситалари қатнашади. Меҳнат воситаларига энг аввало меҳнат қуроллари, яъни ҳар хил машина станоклари , энергетик қурилмалар, транспорт воситалари ва асбоб усқуналар қиради.

Асосий и/ч фондларининг айрим элеменлари и/ч жараенида ҳар хил бўлади. Шунинг учун уларни икки бўлакка ажратиш қабул қилинган. Асосий фондлар актив қисми яратувчи ва қун жиҳатдан уларни и/ч миқдорини қулланиш аниқланади.

Асосий фондлар пассив қисмига и/ч да нормал шароит яратувчи бўлаги қиради (бино иншоатлари қучи ва яратиш қурилмалари).

Агар барча халқ ҳужалиги тармоқлари бўйича меҳнат воситалари умумий тахминан 67% ва қолган қисми 33% меҳнати ашеларига тугри қелса, бу нисбат автомобил транспортида тегишдлича 90-95% ва 5-10% ташиқил этади.

Автомобил транспортидаги асосий и/ч фондалри классификацияси ва турқуми.

Автомобил транспорти асосий фондлари қуйидаги 9 группадан иборатдир. Бинолар – иншоатлар, узатиш қурилмалари машина ва қуч машина ва усқуналар иш машиналари ва уларнинг жиҳозлари улқов ва мослаш асбоблари. Ҳисоблаш техникаси бошқа турли машиналар ва улар жиҳозлари, транспорт воситалари, асбоб и/ч анжом ва бўумлар ҳужалиқ анжомлари шу жумладан атроф – муҳитни тоза саклашга мулжалланган асосий фондлар транспорт воситалари қиради.

Банолар и/ч ва бошқа ҳизматлар Билан банд бўлган қех устақона ҳаракатланувчи составларни ёпик бинолардаги жойи омбор, маъмуравий корпус ва қурилиш қиради.

Уларнинг вазифаси яқши шароит яратиш ишчиларга ижтимоий маданий ҳизмат қурсатиш ҳамда бўум ва материалларни саклашдан

иборатдир. Бинолар составига улар ичидаги куйидаги коммуникациялар хам киради: иситиш системаси сув, газ кувурлари трубалари, канализация ва куч ва ёритиш утказгичлари, телефон ва сигнализация тармоклари, винциляция шамоллатиш Билан хавони тозалаш курилмалари юк кутариш лифтлар.

Иншоатларга: куприклар, эстакада, йул ва йул иншоатлари саклагичлар, ёгилги бериш колонкалари сув минораси ва сув хавзаси сув окизгичлар, автомобил тиркама ортиш – тушириш механизмларини саклаш, очик майдончаларга, очик жойларга электр тармоклари, транзистор и/ч учун сув ва газ кувурлари ва улар курилмалари. Куч машиналари ва ускуналарига электр двигатели ва генераторлари хар хил энергияни механик энергияга утказувчи пар козон ива курилиш компрессорлари киради. ТХК ва автомобилларни жорий ремонт килиш жойлари, ускуналари иш машиналари ва уларнинг жихозлари группасига киради. Бу группача Яна станоклар ва бошка ускуналар (электр пайвандлаш аппарати пресслар механик тукмоклар, темир учоги, ювиш машиналари, яъни меҳнат ашёларига механик иссиқлик ва кимёвий ишлов бериш ускуналари) киради. Бошка турли машиналар ва уларнинг жихозларига автоматик телефон станцияларига ут учуриш ва хужалик автомобиллари киради.

Илмий татқиқот ва илгор автомобил транспорти корхоналари тажрибаларига кура автомобил транспорти асосий и/ч фондлари оптимал туркумига кура транспорт воситалари умумий 10-50%ни ва и/ч техника базаси 50-60%да булиш мақсадга мувофиқ экан.

Жисмоний ва маънавий эскириш.

Автомобил транспортнинг асосий фондалри аста секин эскиради ва уз кийматларини йукота боради. Эскириш микдорига катор омилларига ишлатиш даражаси 1 суткада иш сменалари сони 1 интенсивлиги ва хоказо. Асосий фонларнинг сифатига боглиқ. Эскириш даражасига жихозларни саклаш уз вақтида техника хизмат курсатиш сифатига боглиқ. Эскириш даражасига жихозларни саклаш уз вақтида ТХК сифатини табиат таъсиридаги таъмирлаш саклаш ишчиларнинг ихтисос ва бошкалар таъсир курсатади.

Асосий фондаларни жисмоний эскирганлигини билишлик уларни реал колдик кийматларини аниқлаш, эскирган машина харакатланувчи составини янгилари Билан алмаштиришни хисоблаш зарур.

Айни конструктордаги машина арзон баҳо Билан такрор и/ч яхшироқ машиналар конструкцияга бошқача килиб айтганда меҳнат воситалари узининг тула жисмоний эскиришдан аввало маълумот даражасида узини кийматини йукотади. Бундай холларда техника таракқиети натижасида мавжуд машина урнига сермахсул ва унумдорроқ машина сотиб олиш мумкин булганда еки меҳнат унумдорлигини усиши натижасида машинанинг и/ч киймати пасайганда ва уни арзонроқка сотиб олиш

мумкин булганда юз беради ичида омборларда туриб колсалар еки и/ч жараенида эскириб борадилар.

Фан техниканинг тухтовсиз ривожланишда ишлаб турган асбоб-ускуналарини модернизациялаш доимо амалга оширилиши керак.

Харакатланувчи составни модернизация килиш меҳнат сафарларини камайтирилган ҳолда эксплуатация курсаткичларини орттиради. Модернизация килишда ҳаракатдаги составини хизмат муддати ва эскириш даражаси эътиборга олинади.

Одатда асосий фондларни модернизациялашни капитал таъмирлаш билан бир га қуйиб олиб бориш иқтисод жихатдан қупрок мақсадга мувофиқ деб ҳисобланади.

Асосий фондларни модер-лаш капитал таъмирлаш билан қушиб олиб боришда минимал қушимча маблағ сарфлаб ускуналар и шва и/ч маҳсулот сифатида яъни ускуна курсаткичларига яқинлашадиган курсаткичларга эришиш мумкин. Шу сабабли капитал ремонт учун ажратилган маблағларни амортизациялаш нормасини ҳисоблашда меҳнат воситаларини модернизация килиш ҳам маълум даражада ҳисобга олинади.

Асосий и/ч фондларни амортизацияси

Асосий фондларни моддий қуриниши булган меҳнат воситалари и/ч жараенида муттасил эскира боради. Асосий фондлар эскирган фондлар маълум меъерда ҳар йили пул ажратилади ва бу амортизация ажратиш корхоналарининг банкдаги маҳсус ҳисобида сақланади ва уни амортизация фонди деб аталади. Демак амортизация асосий фондларни кейинчалик тула еки қисман янгидан тиклаш мақсадида маблағ йиғиш учун асосий фондлар қийматини режали равишда Янги яратилган маҳсулотга утқизишдир. Ҳозирамалдаги амортизацияфондлари асосий фондларининг факат жисмоний эскиришининг ҳисобига олиб қолмай балки маънавий эскиришни ҳам ҳисобга олади: а) асосий фондларни қайта тиклаш, реновация килиш иеърлари мавжуд; б) асосий фондларни капитал таъмирлаш (транспорт воситалари ва ускуналарга нисбатан) мулжалланган нормаларга булинади. Умуман улар биргаликда амортизация ажратмаларининг умумий нормасини ташкил қилади. Нормаларига асос қилиб ҳаракатдаги составнинг 7-дан 10 йилгача булган мудатда қабул қилинган.

Автомобил ҳисобдан ишлаб чиқариб юборилгунча булган амортизация масофада юк ва сигил автомобиллар учун 200-350 минг км ва автобуслар учун 300-600 км жорий этилган.

Асосий фондлардан фойдаланиш

Автомобил транспортининг асосий вазифаси юк ва йуловчиларни ташишни халк хужалиги ва мамлакат аҳолиси талабаларига жавоб берадиган даражада амалга оширишдир. Бу масалани асосий вазифаси фондларни купайтириш хисобига Янги капитал куриш ускуналар олиш паркни харакатдаги состав Билан тулдириш ва бош хамда эксплуатациягаги асосий фондлардан фойдаланишини яхшиланган хисобига амалга ошириш мумкин. Кейинги йуналиш хал килувчи чунки улар махсулот бирлигини и/ч жамоат меҳнатига демакдир.

Фонд учун йуланадиган ҳақ бюджет Билан буладиган муаммоларнинг асосий формаси булиб қолиши керак. Автомобил транспортига уртача и/ч фондлар тулови ҳозир уларни уртача йиллик кийматининг икки % ни агарда самарадорли ташкил қилади.

Мавжуд фондлардан фойдаланиш учун факторлар Билан белгиланади. Лекин уларнинг ҳаммасини икки йуналишда гуруҳлаш мумкин.

Биринчи йуналиш асбоб ускуналардаги харкатдаги состав ва бошқа фондлардан фойдаланишнинг актив фойдаланиш вақти буйича йули деб аталади.

Иккинчи йуналиш вақт бирлигида асосий фондлардан фойдаланишни яхшилашга асосланган булиб буни асосий фондлардан фойдаланишнинг интенсив йули деб аталади (фойдаланиш даражаси буйича).

Асосий фондлардан интенсив равишда фойдаланиш йули энг фойдалидир. У харкатдаги состав бирлик еки асбоб ускуналари 1 соат смена ва бошқа муддатда пул маблағларини бир меъерида сарфлаб и/ч га бир махсулот миқдори Билан белгиланади. Интенсив фойдаланиш курсаткичи харакатдаги состав асбоб ускуналар ва бошқа асосий фондлар унумдорлигини ошириш харакатдаги составни ва автомобил транспортдаги и/ч жараенини яхшилаш бевосита таъсир курсатади. Харакатдаги составни такмирлаштириш унинг юк кутаришни ва тортиш қобилиятини ошириш йулидан бормоқда. Юк ортиш еки тушириш постлардаги ишларни ва техника хизмат курсатишни ремонт ва ердамчи операцияларни бажаришини механизациялашини таъсири оз эмас.

Асосий и/ч фондлардан фойдаланишнинг самарадорлигини унумдорлаштириш курсаткич фондидан олинган даромад ва фойдадир.

И/ч фондлари уртача йиллик кийматини бир сумига канча куп даромад ва фойда тийинлар хисобида тугри келса улардан шунчалик яхши фойдаланилаётган бўлди.

Адабиетлар:

(1) (43-75), (2) (55-72), (3) (146-158), (6) (23)

Мавзу №5

Капитал курили шва капитал маблаглар

Назарий саволлар

1. Капитал курили шва маблаглар тушунчаси
2. Курилиш объекти учун уч бош қисм
3. Капитал маблаглар самарадорлиги

Таянч сузлар:

1. Капитал сарфлар
2. Капитал маблаглардан фойдаланишишни умумий ва қиесий самарадорлиги
3. Уз узини қоплаш коэффициентлари

Капитал сарфларига и/ч асосий фондларини, Яна и/чдан ташқари фондларни тулдириш (қайта тиклаш, қенгайтириш ва такомиллаштиришга келтирилган жаъми сарфлар қиради. Улар Янги техника ва Фан ютуқларидан фойдаланиш асосий фондларни қенгайтирилган и/ч нинг муҳим шароитидир.

Курилишда, Янги техника хужаликлари капитал сарфлар ҳисобланад:

- курили шва монтаж ишлари;
- асбоб усқуналар, турли техникалар ва асосий фондларга қирувчи анжом ва инвентарлар сотиб олиб ва урнатиш харажатлари;
- қурилиш Билан боғлиқ, лойиха излов ва бошқа турдаги ишларга харажатлар;
- атроф муҳитни муҳофаза қилиш харажатлари;
- қурилиш қорхоналари дирекцияси, техника назорати ва қурилатган қорхоналарда ишлаш, кадрлар тайерлаш харажатлари.

Автомобил саноати ходимлари ва улар оилаларни ижтимоий таъминлаш режасига капитал сарфлар бўйича қатта миқдорда уй-жой қурилиши, соғлиқни сақлаш ва маданий объектлари қурилишига ҳам капитал маблаглар ажратилади.

Асосий қанларни қайта тиклаш биноан капитал сарфлар қуйдагича бўй Янги қурилиш харажатлари мавжуд қорхоналарни қенгайтириш ва реконструкция харажатлари.

Хаар йил технология ишларини бақариш учун махсус капитал сарфлаб қуйдагича йуналтирилади: қурилиш монтаж ишлари учун: лойиха-ишлов ишлари учун.

Хаар бир қурилиш объекти учун қуйдаги уч бош қисм лойиханинг технологик, қурили шва иқтисодий қисмларга-йуналишларга топирилади.

1. Лойиханинг технологик қисмида ишни ташқил қилиш, қурилиш усқуналарини танлаш, маалақат ва чет-эл илгор тажрибаларига асосланган ҳолда қорхонани техника Билан қуроллантириш.

2. Лойиханинг курилиш кismiда жойларни режалаштириш ва бинолар конструктив ечимлари, курилиш ва монтаж ишлари хажми, курилиш материалларига талаб белгиланади.

3. Лойиханинг иктисодий кismiда и/ч кувватининг асоси, курилиш жойи хужалик алокалари корхонанинг келажакдаги иши курсаткичлари берилади. Лойиханинг асосий курилиш киймати унинг сметасида белгиланади.

Капитал сарфлаш самарадорлиги

Капитал сарфлар самарадорлиги меҳнат унумдорлиги ошиши, таннарх арзонланиши, иш ва маҳсулот хажми купайишини сийланма маблағлар айланишини тезлаштириш и/ч кувватидан фойдаланиш даражасини яхшиланиши каби курсаткичлар аникланади.

Ишловчиларни меҳнат унумдорлигини яхшилашга рағбанлантириш, меҳнат хавфсизлигини ошириш йулларини и/ч маданиятини оширишга қаратилган.

Амалда капитал сарфлар иктисодий самарадорлигини ошириш керак, даври ҳисобга олиб режалаштирилади. Чунки капитал сарфдан канча иктисодий Самара олинмишини олдиндан билиш лозим.

Капитал сарфларнинг иктисодий самарадорлигини аниқлашда, уларнинг абсолют (умумий) ва қиссий самарадорлиги сарф маҳсулоти еки миллий даромад устишининг капитал маблағ сарфларига нисбатидан иборатдир.

Абсолют самарадорлик барча босқичларида халқ хужалиги тармоқлар ва кичик тармоқлар бирлашмалар ва корхоналар бўйича ҳисоблаб чиқилади. Капитал маблағларнинг устиши эвазига одатда харажатлар камаяди ва унинг урни муаян вақт давомида жойланади.

Абсолют самарадорлик уз навбатида, капитал сарфларнинг ҳар бир Сум ҳисобига маҳсулот и/ч равишда фойда, таннархнинг камайиши Билан ҳам аникланади.

Аниқ корхонада абсолют самарадорлик курсаткичи олинган фойданинг қилинган капитал сарфларига нисбатан қуйидаги шаклдаги формула Билан аникланади:

$$Ca=(D-X)K$$

Бунда Ca – абсолют самарадорлик коэффициенти

D -даромад

X -харажат

K - асосий и/ч капитал фонд сарфлар суммаси

Капитал сарфларнинг қиссий самарадорлиги вақт давомида қопланиши самарадорлик коэффициенти Билан аникланади.

Вақт давомида қопл конкрет муддат бўлиб у Янги техникани жорий этиш ҳамда қуриш учун қилинган капитал сарфлар ҳар йил маҳсулот таннархини камайтиришда олиндиған иктисод Билан қоплаш муддати дир. У қуйидаги формула Билан аникланади:

$$\text{Уз узини коплаш муддат: } T = \frac{(K1-K2)}{(X1-X2)} \text{ йил}$$

Бунда K1, K2 –таккосланаётган вариантларга килинган капитал харажатларининг суми.

X1, X2 – таккосланаётган вариантларда сарфлпанадиган бир йиллик махсулот харажатлар (таннарх буйича)

Бу формула куйидаги бажарилгандагина яъни куйдагича аникланади:

Халк хужалигининг барча тармокларида самарадорликнинг меъерий коэффиценти 0,1 килиб олинган бир неча (икки ва ундан ортик) вариантдаги капитал сарфлардан кайси бирининг иктисодий самарадорлиги энг ихшилиги.

Адабиетлар:
(2) (46-48)

Мавзу №6
Маъруза 4 соат
**Автомобил транспорти корхоналарининг айланма фондлари ва
моддий техника таъминоти.**

Назорат саволлари:

1. Айланма фондлар тушунчаси
2. Айланма фондларнинг таркибий қисми
3. Айланма маблағлар тушунчаси
4. Айланма фондлардан фойдаланиш курсаткичлари

Таянч сузлар:

1. Нормаллаштириш ва нормаллаштирилмаган фондлар
2. И/ч захиралари
3. Тамомланмаган и/ч
4. Келгуси давр харажатлари

Айланма фондлар тушунчаси

Юк ва йуловчи ташиш узлуксиз давом этиш учун автомобил транспорти корхоналари асосий фондлардан ташқари айланма фондларга ҳам эга бўлиши лозим.

Айланма фондлар бир сафарга и/ч жараенида истъеъмол қилишади уларнинг қиймати эса и/ч харажатларига тулик утади. Корхонанинг айланма фондларига екилги эҳтиёт қисмлар ярим фабрикатлар автомобил шиналар, автомобилларни таъмирлаш учун зарур бўлган ва тугалланмаган и/ч харажатлар ва бошқалар қиради.

Автомобил корхоналарда и/ч фондларидан ташқари даражасида ишлатиб туриладиган маблағлар еки фондларда муомила транспортида екилги сотиб олиш иш ҳақи тулаш юк жунатувчилар миқдорини вақтида (уларга тулагунча қоплаш ва ш у қабил зарур бўлган пул маблағларидан иборат бўлади).

Меъерлаштирилган қанлари ва муомила фондлари бирликда корхоналарнинг айланма фондларини пул шаклида ташкил қилади.

Айланма фондлар айланиш процесснинг 1чи босқичида пул шаклидан и/ч жамғармалари захиралари шаклига қиради. И/ч жамғармалари биринчи босқичида бевосита и/чда қатнашмайди. Чунки улар бу вақтда склад, цех ва бошқа жойларда сақланади. Бундай жамғармаларни ташкил қилиш жуда зарур. И/ч жамғармаларсиз йуловчилар ташин ишларини мунтазам ташкил этиб бўлмайди.

Айланма фондлар айланиш процесснинг 2чи босқичи бўлиши и/ч процессида бевосита истъеъмол этилади, яъни асбоб ускуналар ва бошқалар сақланади.

Айланма фондлар айланиши процесснинг 3 чи боскичида ташилган юк еки ишловчи катнаш хаки тарзида яъни автомобил транспорти корхоналарининг хисоб-китоб сметига пул шаклида кайтади. Шундан кейин ахборот фондлар Яна и/ч жамгармасига сарфланади. Ва навбатдаги айланиш процессии бошланади.

Айланма фондларини бир шаклида 2 чи шаклга узлуксиз утиш ва и/ч доирасидан ва аксинча муомила доирасидан оборот (айланса) фондларнинг айланиши дейилади.Автомобил транспорти корхоналари оборот фондларининг таркибий кисмидир.

Адабиетлар:

(1) (43-58) (2) (78-102) (3) (165-173)

Автомобил транспортида меҳнат унумдорлиги

Назорат саволлари

1. Меҳнат унумдорлигини халқ хужалигида аҳамияти.
2. Меҳнатни ташкил қилиш усуллари
3. Меҳнат унумдорлиги курсатгичлари

1. Меҳнат унумдорлигининг халқ хужалигида аҳамияти.

Пировард натижасида ижтимоий меҳнат унумдорлигини ошириш борасида 2002чи йилгача бориб 1995 йилга нисбатин халқ хужалигида меҳнат унумдорлиги 2,3-2,5 барабар ошириш мулжаллангандир.

Автомобил транспортида меҳнат унумдорлиги даражасини ошириш халқ хужалиги соҳалари ичида алоҳида аҳамиятга эга.

Биринчи автомобил транс.ҳозирги кунда юқори даражада бораётган тармоғи бўлиб ҳам келажакда шундай йуналишни тақозо этади.

Иккинчидан халқ хужалиги соҳалари ичида автомобил транспортида ишчилар ресурсларига бўлган талаб бошқа соҳаларга нисбатан анча юқоридир.

Бугунги кунда автомобил транспорти ишчилари сони 10 минг кишидан ортиқ бўлиб бу рақам қолган барча транспорт турларида биргаликда ишчилар сонидан ортиқдир.

Демак меҳнат унумдорлиги даражасини ошириш борасида ҳамда ишчилар ресурсини тежаб ишлатишни режалаштириш иқтисодиетини янада яхшилашнинг зарур омиллардан ҳисобланади.

1. Автомобил транспортида меҳнатни тугри ташкил этиш ҳозирги даврда ишчи ва хизмаларининг уз меҳнат натижасидан моддий манфаатдорлик асоси қата аҳамиятга эгадир. И/ч рифожлантиришнинг муҳим омил бўлган бу асосга ишчилар меҳнатиға ҳақ тулаш моддий маънавий рағбатлантириш риоя қилинади.

Меҳнат ташки этиш меҳнат маҳсулотларни ҳар қимдан қобилятға яраша ҳар қимға меҳнатиға яраша омилиға асосий тақсимланиш қузда тутади. Меҳнатни тугри ташкил этиш омилларига мувофиқ қорхоналар қуйидаги тадбирлар амалға оширилади:

1. Меҳнат унумдорлиги мунтасил ошира борилади. Меҳнат унумдорлигини оширилиши қорхлнанинг барча бугинларида техника тараққиятини жорий этиш асосида эришилади.

2. Меҳнат шароитлари доимий суратда яхшиланиб ва энгиллаштирилиб борилади. Бунга ҳафталик иш қунини қисқартириш и/ч жараёнларини механизациялаш ва алмаштириш қорхоналарига меҳнатнинг санитар гигиена шароитларини яхшилаш ҳавфсизлик техникасига доир тадбирларни амалға ошириш меҳнатқашларға ҳар йили ҳақ туланадиган дам олиш қунилари бериш билан эришилади.

3. Ишчиларнинг меҳнат интизомини оширилади.

4. Ишчиларнинг техника ва маданий даражаси мунтазам равишда оширилади.

Автомобил транспорти и/ч интизоми муҳим аҳамиятга эга. Аввало шуни айтиш керакки автомобил транспортида корхоналарга раҳбарлик қилишининг энг муҳим омилларидан бири яқка бошчилик омилларидир.

Автомобил транспорти корхоналарида шоферлар меҳнатини ташкил қилиш ишчиларнинг бошқа табақаларга қураганда узига ҳо сбир қатор хусусиятларга эга. Бу хусусиятлар шундан иборатки автомобиллар сафарда юрганда шоферлар умумий қабул қилишган иш қуни тартибига қатъий риоя қилишлари нихоятда мураккаб. Иш вақтининг уртача ойлик баланси, и шва байрам қурларининг сонига қараб ойма-ой узғариб туради ва умуман 163-185 соат атрофида бўлади. Яқши ташкил этилади иш жойи ишчиларнинг меҳнатини унумдорлигини оширишга қатта ердан беради.

Автомобил транспорти меҳнат унумдорлиги қурсатқичлари.

Меҳнат унумдорлиги и/ч жараида самарадорлик ишининг унимлигидир.

Меҳнат унимлиги дейилганда маҳсулот бирлигига сарфланган меҳнат харажатлари даражаси еки вақт бирлигида и/чган маҳсулотлар миқдори тушинилади.

Маълумки автомобил транспортида маҳсулот и/ч асосий ишчилари шоферлардир. Шунинг учун меҳнат унимдорлиги даражасини аниқлаш учун бажаралиадиган ҳисобларни икки қурсатқичда олиб борилиши мақсадга мувофиқ бунда режалаштириш вақтига тугри қелувчи барча ходимлар уртача бирлигича тугри қелувчи меҳнат унумдорлигини аниқланади, қупинча ҳолларда автомобил транспорти меҳнат унимдорлигини тугри аниқлаш усули қорхона ишини режалаштиришдаги бир-бирига боғлиқ бўлган қупчилик иқтисодий қурсатқичларни сифатли бўлишига олиб қелади.

Автомобил транспортмеҳнат унимдорлиги ҳисоблашда қуйидаги турт усулдан қойдаланилади: натурал қурсатқич усулидан қойдаланилади. Натурал қурсатқич усули шартли. Натурал қурсатқич усули Билан қул даромади усули ва меъйрлаштирилган вақт усули қурсатилган ҳар бир ҳисоблаш узига ҳос усулининг узига ҳос қутук ва қамчиликлари бор.

Ишчиларнинг меҳнат унимдорлиги тонна-қилометри йуловчи – қм еки енгим таксомотор автомобилларида ҳақ қуланадиган қулни улчанадиган қорхоналардир оддий автомобил транс.қорхон. ҳисобланади.

Оддий автомобил транспорт қорхоналарига меҳнат унимдорлиги натурал қурсатқичлари билан аниқланади.

Бундай ҳолларда тонна-қилометр йуловчи қилометрларга еки ҳақ бўлинадиган қилометр ҳисобида ишлаган ҳамда ҳар бир қиши соат қиши қун еки уртача қуйҳатдаги ҳар бир ишчи меҳнат унимдорлиги қурсатқичи бўлади.

Лекин шоферлар ва автомобил транспорти корхонасидаги барча ходимларнинг меҳнат унимдорлиги бу усулда аниқлашнинг жиддий бир камчилиги бор. Бу усулда аниқлаётган маълум бир масофага ташилаётган тонна еки йуловчилар сонидан иборат курсаткич ҳисобга олинмайди.

Аралаш автомобил транспорти корхоналарида меҳнат унимдорлигини елгиз натурал курсаткичларда улчов бўлмайди чунки ишлаб чиқариш дастури умумий кунларнинг бажарилиши аниқлаётганида камида икки натурал курсаткич яъни тонна ва километрдан фойдаланилади. Бундай ҳолларда меҳнат унимдорлиги келтирилган тонна-километр аниқланади, меҳнат унимдорлиги келтирилган тонна-километрларда аниқлаш шунга асосланганки ташилган тонна миқдори Билан тонна-км ларда аниқлаш шунга бажарилган иш уртасидаги нисбатан турли масофага юк ташиш автомобилларга юк ортиш ва тушириш ишларини бажариш вақтида канча тургани билан автомобиль иш куни давомида канча вақт йул босгани уртадаги нисбат билан аниқланади. Юкларни ташиш масофаси ортиши Билан автомобил ҳаракат вақти умумий балансдаги салмоғи ортади. Юк ортиш ва тушириш вақтида туриш вақти эса тегишлича камайди. Бу нарса транспорт ишлари тонна-км Лар ҳисобига қупайганини тонналар ҳисобида юк ташиш камайганини курсатади.

4. Меҳнат унимдорлигини ошириш омиллари.

Автомобил транспортда меҳнат унимдорлигини оширишини асосий йуналишини аниқлаш мумкин:

1. Гурппа автомобил транс. Моддий техника базасини яратишда Янги қурилиш корхонанинг баъзи бир цех ва профилакторияларини қайта қуриш такомиллаштирилган техника Билан янгидан қуроллаштириш қиради.

2. Гурппа ташкилий масалаларни такомиллаштиришга киритилган. Бунда энг аввало ташиш жараенини марказлаштирилган усулда ташкил қилинишини қупайтирилиб унда контейнер ва тачкалардан кенг ва унумли фойдаланиш зарур. Юкорида айтилганлар ҳаракатланувчи составлар иш графигини яхшилашлигини қуп юк қутарадиган автомобил ва автопоездлардан фойдаланиши ҳамда ортиш тушириш ишларида механизациялардан кенг фойдаланишликни таказо этади. Учинчи гурппа корхона ишларини бошқарув ва улар ишини режалаштиришда ҳужалик ҳисоби усулини қуллаш Билан бошқариш. Системасини такомиллаштирилиш илгор тажриба усулларини жорий ва истикболи режалштиришда кенг жорий қили бунда компьютер системаларида бажарилишликни таказо этади.

Туртинчи гурппа социал-иктисодий тадбирлар ишчилар составини яхшилаш ҳамда мутахасислик даражасини оширилиш уй-жой маиший

мехнатини муҳофаза килиш, сиёсий, тарбиявий ишларни яхшилашлик ва маънавий рағбатлантиришликни кучайтириш ишчилар тадбиркорлигини кенгайтириш каби меҳнат унумдорлигини ошириш омилларидир.

5 группа автомобил транспорти корхоналарида ишчилар состави, уларни аниклаш.

Автомобил транспорти и/ч нинг энг сермеҳнат тармокларидан биридир.

Транспорт ишларини бажариш ҳаракатдаги составга техника хизмат курсатиш ва уни таъмирлаш хизмати ишчилар, шунингдек, маъмурий инженер техник ходимлари жуда кўп меҳнат сарфланади.

Транспорт ишларини бажариш ҳаракатдаги аксарият кўпчилик ишловчиларига ҳафта давомида 41 соат ишлаш шарти б-н иш кунлари жами белгиланади. Байрам кунлари иш режими 1 соат қисқартирилади. И/ч даги иш шароити зарарли бўлган участкалардаги ишчилар у-н 6 соат иш кунли режими белгиланади.

Адабиётлар:

(2) (105-121) (3) (105-133) (6) (42)

Автомобил транспорти иш хаки

Назорат саволлари:

1. Иш хакини ташкил килиш асосий қонунлари.
2. Иш хакини тариф услуби ва ҳақ тулаш шакллари.
3. Транспорт қорхона ишчиларининг иш хаки.

Таянч сузлар:

1. Иш хакини тугри ташкил этиш.
2. Иш хаки тарифлари.
3. Хайдовчиларнинг иш хаки.
4. Бошқарма хизматчиларининг иш хаки.
5. Ишбай ва вақтбай иш хаки.

Иш хакини ташкил этиш асосий қонунлари.

Иш хаки жамият яратган маҳсулотдаги пул шаклида берилувчи ишловчилар қисми бўлиб, уни давлат томонидан ишчи ва хизматчилар биргаликда ёки улар ҳар бирининг яққа узлари бажараган ишларининг миқдори ва сифатига биноан берилади. Автомобил транспортида иш хаки халқ хужалигининг и/ч соҳалари қаби асосий даромад манбаи меҳнатқашлар турмуш фаровонлигини оширишга қаратилади.

Иш хакини тугри ташкил этиш ва уни илмий асосда режалаштириш қуйидагиларни тақозо этади:

1. Иш хакини, унинг миқдори ва сифатига қараб тулашликни ташкил этиш;
2. Меҳнатқашлар фаровонлиги ва улар маданий техника даражасини барқарор ва режали равишда орттиришликни таъминлаш;
3. Белгиланган иш хаки фондига қатъян риоя қилиш.

Меҳнатга ҳақ тулашни тугри ташкил этиш меҳнатни техника жиҳатидан меъёрлаш муҳим аҳамиятга эгадир, чунки ишни бажаришда асосланган нормалар бўлмаса меҳнатга ҳақ тулашни энг фойдали системасини жорий қилиб бўлмайди.

Тариф услуби ва автомобил транспортида Иш хаки тулаш шакллари.

Тариф услуби 3 таркибий қисмдан иборат б-б, буларга биринчи разрядли ишчи иш хаки ойлиги (ставкаси) турқумлар аро иш хаки миқдорларини белгиловчи тариф жадваллари малақаларни таърифловчи маълумотнома қиради. Иш хаки ойлиги иш шароитларини огир ёки енгиллигига қараб группаланади.

Автомобил транспорти соҳасидаги ишларга 2 группа мураккаблик б-н иш хаки ойлиги белгиланган. Уз навбатида иш хаки ойлиги конкрет ишлар муруққаблигига қура туловлар даражасини белгиловчи омиллар

хамдир. Табиий иклим шароитлари жуда огир ҳамда одамлар сийрак яшайдиган чет улкалари корхоналарида ишчиларга туланадиган иш ҳақлари 1,15 – 2 гача булган туман коэффицентлаврига купайтирилиб ҳисобланади.

Иш ҳақини турли ташкил этилгандагина иш ҳақи ойлиги б-н туланадиган ҳақлар ишларни умумий оладиган меҳнат ҳақларини 70-75% ни ташкил қилади.

Автомобил транспорти корхоналари ишчи ва бошқа ходимларига туланадиган 2 асосий ишбай ҳақ тулаш ва вақтбай тулаш шакли қулланилади.

Ишбай нархлар мазкур иш турлари учун белгиланган иш соати нормасига бўлиш ёки соатбай ҳақни маҳсулот бирлигини тайёрлаш у-н соат ҳисобида.

Автотранспорт ишчиларининг меҳнат ҳақини ташкил этиш.

Белгаланган вақт нормасига купайтириш йули б-н аникланади. Иш ҳақини ишбай системаси оддий ва прогрессив бўлиши м-н.

Оддий ишбай ҳақ тулаш системаси қулланганда, ишчиларнинг меҳнатга белгиланган иш нормалари қай даражада бажарилганидан катъий назар тайёрланган маҳсулотларнинг жами микдорига қараб бир хил нархларда ҳақ туланади.

Ишбай прогрессив системаси бўйича ҳақ туланганда ишчилар меҳнатига иш кунига белгаланган нормалар микдорига бажарилган маҳсулотлар микдорига, узгармас ҳақ туланади. Белгиланган иш вақти мобайнида нормадан ташқари бажарилган маҳсулотга оширилган нархлар бўйича ҳақ берилади. Берилаган иш нормаси қай даражада ошириб борилганига қараб ошиб бораверади.

Автомобил транспортида асосан меҳнатга ҳақ тулашнинг бевосита ишбай системаси қулланилади.

Оддий вақтбай системаси қулланганида ишчилар меҳнатигауларнинг класслари, туркумлари ва ишлаган вақтларига қараб туланади. Автомобил транспортида юқорида курсатиб утилган системалардан ташқари ишчи меҳнатига ишбай мукофотлаш системаси бўйича ҳам ҳақ туланади. Бу система қилинган ишларнинг юқори сифатлиги ҳамда моддий ресурслар тежалгани у-н мукофот берилади:

- хужалик механизмини қайтадан и/ч бошқаришни янгича, яъни узини – узи маблаг б-н таъминлаш усуллари утиш, хужалик ҳисобини тула жорий этишларни янада чуқурлаштириш амалда биринчи марта бевосита бирга олиб берилади;

- и/ч ган буюмлар (ташиш) ҳажмига нисбатан иш ҳақи фонди тасдиқланган нормативлар бўйича ташкил қилиниб 5 йиллик давомида узгармас бўлади. Белгиланган нормативлар б-н ҳисобланган корхона умумий иш ҳақи фонди ичида раҳбарлар ва матахассислар ҳамда конструкторлар, технологлар ва илмий ходимлар иш ҳақи фондлари алоҳида белгиланади;

- ҳар бир корхона оширилган иш ҳақи ойлиги ва лавозимларига оид маош тулашга утиш конкрет муддатлари зарур булган харажатларни

олиниши ва аниқлангандан сунг ва юкори ташкилотлар розилиги б-н меҳнаткашлар коллективи б-н белгиланади;

- меҳнатга янгича ва оширилган ҳақ тулашга утиш тартиблари корхона меҳнаткашлари томонидан белгиланади;

- меҳнатга янгича ва оширилагн ҳақ тулашга утиш тартиблари корхона меҳнаткашлари томонидан белгиланади. Утиш бутун корхона бўйича бир йула ёки бази бўлинмалар ишловчилар туркуми бўйича алоҳида – алоҳида бўлиши м-н;

- барча ишлар янгича ва оширилган иш ҳақи олишга утказилгандан сунггина бошқарув аппаратида ишловчилар маошларини оширишлик мумкин.

Иш ҳақи ойлиги ва лавозиларига оид маошларини оширишлик учун куйидаги пул манбаларидан фойдаланади:

- кушимча и/ч ҳажмини купайтиришдан келадиган;

- Янги техника ва илгор жараёнларини жорий қилиш ҳамда бошқа ишловчилар сонини камайитиришга қаратилган ташкилий – техникавий тадбирларни ишлатиш ҳисобига тежамланган;

- ҳар бир иш жойида и/ч ва бошқа меҳнат харажатини нормаларини қайтатдан и/ч асосий туловларни йукотиш кушимча ав устига куйиш оркали рағбатлантириш ҳамда мукофотларни камайитириш ҳисобига иш ҳақи структурасини такомиллаштириш;

- бошқариш структурасини такомиллаштириш ва унинг ҳисобига 1 қисм ходимларни бушатилгандан олинадиган;

- баъзи бир касбларни бирлдаштириш, куп ҳажмдаги ишларни кам сонли ишловчилар б-н бажариш тежалган;

- ишчилар ва ишловчиларни қайтадан тарификациялаш ва ходимларни аттестатламок натижасида тежалган;

- иш вақтини камайитириш натижасида олинадиган кушимча ҳажмдаги ишлардан келадиган;

- айрим ҳолларда иш ҳақини янгича ва оширилган тулашга утиш йилидагина меҳнат коллективлари розилиги б-н рағбатлантириш фондининг бир қисмини ишлатиш м-н;

- автомобил транспорти корхоналари ҳамда ташкилотлардаги техник ходимлар хизматчилар ва кичик хизмат ходимлари меҳнатига, лавозимларига қараб берилагн ягона штат схемаларига асосан ҳақ туланади;

- хужалик механизмини қайтадан и/ч бошқаришни янгича, яъни уз – узини маблаг б-н таъминлаш усулларида утиш хужалик ҳисобинитула жорий этишликни янада чуқурлаштириш қабилар амалда биринчи марта бевосита бирга олиб борилади;

- и/ч буюмлар (ташиш) тастикланган барқарор нормативлар бўйича ташкил қилиниб, улар 5 йил давомида узгармас бўлади. Белгиланган нормативлар б-н ҳисобланаган корхона умумий иш ҳақи фонди ичида раҳбарлик мутахассислар ва хизматчилар ҳамда конструкторлар, технологлар ва илмий ходимлар иш ҳақи фондлари алоҳида белгиланади;

- ҳар бир корхона оширилган иш ҳаки ойлиги ва лавозимларига оид маош тулашга утиш, конкрет муддатлар зарур бўлган ҳаракатларни қарордан олинишлиги аниқлангандан сунг ва юқори ташкилотлар розилиги б-н меҳнатқашлар коллективи томонидан белгиланади;

- меҳнатга янгича ва иширилган ҳақ тулашга утиш тартиблари корхона меҳнатқашлари томонидан белгиланади ҳамда ишловчилар туркуми бўйича алоҳида – алоҳида бўлиши м-н.

Барча ишлар янгича ва оширилган иш ҳаки тулашга утказилгандан сунггина бошқарув аппаратида ишловчилар ойлик маошларини оширишлик м-н.

Иш ҳаки ойлик ва лавозими оид маошларини ошириш у-н қуйидаги пул маблағларидан фойдаланилади:

- қушимча и/ч жараёнларини жорий қилиш ҳамда бошқа ишловчилар сонини камайтиришга қаратилган ташкилий техникавий тадбирлани ҳисобига тежеледиган;

- ҳар бир иш жойларидаги и/ч ва бошқа меҳнат қаражати нормаларини қайтатдан и/ч асосида устига қуйиш орқали рағбатлантириш ҳамда муқофотларни камайтириш ҳисобига иш ҳаки структурасини такомиллаштириш;

- бошқариш структурасини такомиллаштириш ва унинг ҳисобига бир қисм ходимларни бўшатилишидан олинандиган;

- баъзи бир қасбларни бирлаштириш, қуп ҳажмда ишларни қам сонла ишловчилар б-н қажариш б-н тежалган;

- ишловчилар ва ишчиларни қайтатдан тарификациялаш ва ходимларни аттистцияламок натижасида тежалган;

- иш вақтини йукотишини камайтириш натижасида олинандиган қушимча ҳажмдаги ишлардан қеладиган.

Тариф ҳақларини автомобилларнинг ҳили, қандай мақсадларда ишлатилиши ҳамда қанча юқ қутара олишига қараб дифференциялашда шофёр меҳнатининг оғирлиги, мураккаблиги ва бошқа алоҳида шароитлар қузда қутилади.

Биринчи қруппага барча бортли (универсал қузовли) автомобилларнинг қупчилиги қиритилган.

Иккинчи қруппага самосвал қузовли автомобиллар ҳам қиради. Бу қруппада шофёрлар меҳнатининг мураккаблиги ва уларнинг анна шу автомобиллардаги қушимча меҳанизмлар мосламалар ёки асбоб – усқуналар қараб бериш ҳисобига олинган. Тариф ҳақлари бўйича учинчи қруппа автомобилларига шофёрлар меҳнати зарарли ёки алоҳида мураккаб шароитларда ишлайдиган махсус автомобиллар қиритилган. Мураккаб бўлган шароитда уларнинг тариф ҳақлари 15% оширишга қузда қутилган.

Автомобил шофёрларига қлассли у-н тариф ҳақларини ҳар ойда қуйидаги микдорда қушимча берилади: юқ ташийдиган ва енгил

автомобилларда ишлайтган 2- класс шофёрларида – 10%, 1 – класс шофёрларида эса – 25%, автобусларда шунингдек тез медицина ёрдами, ут учириш енгил оператив автомобилларда ишдаётган 1 – класс хайдовчиларига – 15%.

Юк ташийдиган автомобилларда ишлаётган хайдовчилар меҳнатига юк юклаш ва туширишда автомобил канча вақт булганига қараб алоҳида ҳақтуланади.

Автомобил транспорти қорхоналардаги раҳбар инженер техник ходимлари ва хизматчилар хизматида ҳақ тулаш тартиби 12 разрядли шкаланинг 7-8 разряди бўйича тасдиқланган. Инженер техник ходимларининг лавозимлари оширилиб, транспорт қорхоналари категориясининг аниқлаш ягона қонун – қоидалари орий қилинди, яъни 12 разрядли тизим бўйича қилиб белгиланади.

Адабиётлар:

(2) (49-61) (3) (208-234) (5) (105-133) (6) (42)

Мавзу 9
Маъруза соат
Автомобил транспорти юк йуловчиларни таниш таннархи

Назорат саволлари:

1. Юк ва йуловчи ташиш таннархи-асосий курсаткичи
2. Автотранспорти харажатлари
3. Техник хизмат курсатиш ва жорий таъмирлаш харажатлари
4. Таннарх ва харажатлар
5. Таннархни камайтириш йуллари

Таъянч сузлар:

1. Харажатларни турланиши.
2. Моддалар буйича турланиш.
3. Иктисодий белгилари буйича турланиш.
4. Даврий харажатлар таркиби

1. Юк ва йуловчи ташиш таннархи-автомобил транспорти ишининг махим пировард курсаткичларидан бири хисобланади ва халк хужалиги барча тармоқлардаги автомобиллардан юк ташиш харажатларининг салмоги анча ката. Автомобил транспорти юк ва йуловчилар ташиш учун хар йилига 40 млрд. Сумадан купрок харажатлар ташкил этади. Автомобил транспортида меҳнат унимдолигини оширишда юк ва йуловчилар ташиш таннархини камайтириш учун купдан-куп фойдаланилмаётган резервлар бор.

2. Автомобил транспорти харажатлари на уларни аниқлаш услуби автомобил транспорти харажатлари иктисодий жихатдан 2 гурппага булинади .

1) жонли меҳнат харажатлари

2) буюмланган меҳнат урнини коидани ишлаб чиқариш воситалари.

Махсулот таннархига утқизиш усулига қараб ҳам 2 турга дулинади:

1) ишлаб чиқариш бир шаклда уз қийматини ишлаб чиқариш махсулотни қийматини ишлаб чиқараетган махсулот қийматига туликкучириладиган меҳнат ашелари (екилги, захира қисмлари, материаллар, иш хақи) харажатлари қийматини.

2) Ишлаб чиқаришда кун вақт қатнашиб уз қийматини яратиладиган махсулот қийматига қисман-қисман умирили шва эскириш натижасида (йил, квартал, ой утқазиилиб турувчи меҳнат воситаларини қоплаш (асосан амортизация ажратмалари харажатлари)

Барча харажатлар сметаси тузишда уларни қандай мақсадларга ва қайси махсулотларга утқизишдан қайтий назар иктисодий белгилари бир хил булган харажатларга булинади ва уларни харажатлар элементлар деб аталади.

Автомобилларни эксплуатацияси учун екилги (126-132) бу моддага мазкур корхонадаги автомобиллардан даавомида ишларни фойдаланиш давомида ишлаётган барча хил екилги кийматини киргизади. Екилгини керак жойга харажатлари ҳам шу моддага кирилади.

Автомобил эксплуатацияси учун зарур екилги миқдори махсус меъёрига биноан ҳисоблаб бошланади. Мойлар ва ортиш-тозалаш материаллари. Бу модда бўйича сарфлар мойлаш материалларини ҳар бир тури бўйича мавжуд харажат нормалари ҳамда уларни камайшига қараб аниқланади, юклар ва бошқа асбоб-ускуналар жиҳозлар учун ишлатилади. Мойлаш материаллари ва моддага киритилади. Ҳаар бир турдаги мойлаш (материаллари учун қилинадиган норма қабул қилинган).

Автомобил шиналарини емирилиши.

Бу харажатлар моддаси бўйича автомобил шиналарининг емирилиш бўйича харажат нормаларига асосан прејскурант бир комплект кийматига нисбатан 5 ҳисобида аниқланади.

Харакатдаги составларини амортизацияси.

Амортизация, яъни автомобиллардан фойдаланишни ажратмалари харакатидаги составларни қайта тиклаш ҳамда уларни капитал таъмирлаш учун ажратилади. Амортизация ажратмалари меъёри киймат таъмирлаш учун ҳар 1000 км йул масофани босиш учун автомобил баланс кийматига нисбатан 5 ҳисобида аниқланади.

Харакатдаги составни амортизация қилиш учун сарфланадиган харажатлар миқдорини уларни эксплуатация қоидаги умумий харажатларнинг 15-17% ни ташкил қилади.

Бундай харажатлар миқдори автомобил транспорти корхоналарнинг ката-кичиклиги харакатдаги составларнинг тури, корхонанинг техника билан қуролланган даражасига қараб ҳар ҳал бўлади.

Автомобил транспорти корхоналарида автомобиллар сонига қараб устами харажатлар миқдори ҳам қупаяди, лекин уларнинг ҳар бир автомобилга тугри қеладиган салмоғи одатда қамайди.

Автомобилларнинг юк қутарувчанлигини ошириш билан устама харажатларнинг умумий миқдори ҳам ошади. Чунки ишлаб чиқариш бинолари, автомобил турар жойларни қенглиги ва ҳоказо, лекин харажатдаги состав иш унуми оширилиш натижасида транспорт маҳсулоти бирлигига тугри қеладиган даврий харажатлар миқдори қамаяди. Даврий харажатларни равишда уч қисмга, яъни умум ҳужалик, цех ва ҳужалик ҳисобига юқори ташкилот харажатларига утиш мумкин.

Даврий харажатларга утиш бутун автомобил транспорти корхонасини фаолиятинга боғлиқ харажатлар қиради.

Даврий харажатларнинг умумий миқдори махсус смета бўйича бир йилга мулжаллаб ҳисобланади.

3. Ташиш таннарни калькуляция килиш.

Транспорт бирлигига тугри келувчи харажатларни хисоблаш ташиш таннарни калькуляцияси дейилади. Юк ва йуловчилар ташиш таннарни , хисоблашда махсулот бирлиги килиб юк ташишда 10 т км автобусда бажарилувчи махсулот учун хак туланувчи километр кабул килинади.

Адабиетлар:

(88-102) (2) (138-155) (3) (180-203) (5) (62)

Автомобиль транспорт молияси.

Назорат саволлари:

- 1.Молиянинг моҳияти.
- 2.Автотранспорт молиясининг унга хос хусусиятлари.
- 3.Даромад, фойда ва рентабеллик.

Таянч сузлар.

- 1.Корхона молияси
- 2.Корхона молиясининг асосий вазифалари.
- 3.Даромад, фойда ва рентабеллик кандай аниқланади.

Молиянинг моҳияти

Молия деганда шундай иқтисодий алоқалар йиғиндиси, яъни корхоналарда кенгайтирилган н/ч ҳамда меҳнаткашлар моддий ва ижтимоий маданий талабларни кондириш учун зарур бўлган пул маблағлари фанини ташкил қилиш ва улардан фойдаланши деб тушунилади. Аксария курчилик автомобил траснпорт корхоналари уз ишлаб чиқариш фаолиятларини хужалик ҳисоби усулида ташкил қилишда бириктирилган учун маблағлари фойдали фаолияти натижасида олдиндан даромадлари ҳисобида ишлайдилар. Давлат банки кредити, яъни қарзга олинadиган маблағлардан вақтинча заруриятларни кондиришдагина фойдаланилади.

Корхоналар молияси, бир томондан уларнинг фаолиятини муваффақиятли бўлишларига боғлиқ бўлса, иккинчи томондан етарлича улар ишини муваффақиятли бўлишига катта таъсир қурсатади.

Молия хужалиги тугридан тугри ташкил қилишдагина ишга зарур бўлган материаллар ресурсларини уз вақтида сотиб олиш имконияти бўлади. Ишни молия билан таъмин қилишлик асосий манбаларига қуйидагилар қиради:

- Давлат томонидан бундай фондлар асосий ишлаб чиқаришга фондалари ва нормаллаштиришдан ахборот маблағларидан иборат бўлиб улар корхона уз фондлари дейилади.

- И/ч маҳсулотларини реализация қилишдан олинadиган пул даромадларидир. (автомобил транспортида ташиш ва бошқа транспорт хизматлари учун тариф ҳақларидин) пул маблағларини барчаси ҳам ишларида корхоналарнинг банк муссасаларидаги ҳисоб-китоб ишларида жамланадилар ва улар қуйидаги тартибда харажатларга ишлатилишлари мумкин.

- Ишчи ва хизматчиларга иш ҳаққини тулашга;
- Бюджет туловларини бажаришга;
- Сотиб олинadиган материал ресурслари ва бошқарилган хизматлар туловларини бажаришга;

- Асосий фонд амортизацияси ва автомашиналарни корхонавий банкдаги алохида хисоб-китобларига утказиш;
- Банк кредитлари ва бошқа туловларни бажаришга. Агар молия сиёсатида муваффақият қозонмаса деб таъкидлаган эди;

Автомобил транспорти молиясининг узига хос хусусиятлари:

Харакатланувчи составларни саклаш ва уларни ишчи жой килиб бориш учун зарур бўлган и/ч материал-техника базасини ташкил қилиш ва автомобиллар тиркамлари жихозлар бензин дизел ёкилгиси мойлаш материаллари сотиб олиш ҳамда айланма маблаг ва бошқа фондлар ташкил этиш иш хаки ва бошқа харажатларни тулаш учун автомобил транспорти корхона бирлашмаларида маълум миқдорда молия ресурслари бўлиши керак. Автомобил транспорти корхона ва бирлашмалари ва пул маблағлари орқали юк эгалари аҳолини ва материал ресурслари сотувчи ташкилотлар ва шунга ухшаш билан доимо ҳисоблаб борадилар.

Автомобил транспорти корхона ва бирлашмалари молия ташкилотлари давлат ва бошқа банк муассасалари билан узаро алоқалари орқали давлат бюджет режаи банк муассасаларидан (қарз кредит олиш ва уларнинг касса режалари бажарилиши билан доимо боғлиқдир).

Автомобил транспорти молиси уз ишлаб чиқариш хусусиятларига ҳам эадир. Ташиш ишларини бажаришда тугалланмаган ишлаб чиқариш маҳсулотлари амалда бўлмайди ва тайёрлаш маҳсулотларни жамғариш ҳам бўлмайди.

Транспорт маҳсулотини яратиш (ташиш ва уларни амалга ошириш бир вақтни узида бўлади.) автомобил транспорти корхона ва бирлашмалари иш самарадорлиги курсаткичларидан бириайланиш маблағлари ва уни тезлаштиришдир.

Нақд пул орқали муомала қилувчи йуловчи ташувчи корхоналардаги ташишдан келадиган пулларни тула йиғиш ва уни сакланиш яхшилаш борасида бухгалтерия-кундалик текширувларини яхши йулга қуйишлик муҳим аҳамиятга касб этади.

Автомобил транспорти марказий бошқарув аппаратида бугун ишларини бошқариб бориш бўйича иқтисод бош бошқармаси қошида молия бўлими ташкил этган. Корхоналарда эса молия хизматларибор.

Корхоналардаги молия хизматларнинг асосий вазифалари қуйидагилардан иборат:

Корхона бўйича қилинадиган ҳаракатларни маблаг билан таъминлашлик. Бундай харажатларга юк ва йуловчилар ташиш транспорт эксплуатация ва бошқа хизматларни бажариш. Харакатланувчи составларга техника хизмат ва барча турдаги таъминлаш, капитал қурилиш ва бозорни реконструкция қилиш ҳамда барча шароитлар уй жой ва социал маданий объектларни саклаб бориш харажатлари қиради.

Режа бажариш борасида барча молиявий курсаткичларни корхоналарнинг ишланишларини тезлаштириш ва саклаб боришини текшириб бориш.

Материал ресурсларини етказиб берувчилар банк муассасалари буюртмачилар йул ташкилотлари (автомобил йулларини куриш ва реконструкцияси учун мақсадли белгиланган даромадга нисбатан 2% маблағ утказиш) ва юкори ташкилотлар билан ҳисобларни уз вақтида ва тула килиб бажариш.

Иқтисодий ишлар даражасини доимо яхшилаб бориш.

Баён килинган вазифаларни бажаришда молия хизматчилари билан биргаликда корхона бирлашмаларини куйидаги булимлари яъни катнашадилар. Ташишни ташкил килиш техника килиб чиқариш, бухгалтерия ва фонд булимлари, молия хизмати ходимлари ёрдамида курсатилган юкорида булимларидан молиявий режалаштириш ва ҳисоблаш учун зарур барча маълумотларни талаб килиш уклари бор.

Фойда хужалик ҳисоби даромади ва ишлаб чиқариш рентабеллиги.

Ишлаб чиқаришни режалаштириш ва уни самарадорлигини оширишга қаратилган иқтисодий рағбанлантириш сармоясининг ҳозирги кундаги энг таъсирли курсаткичларига олинадиган фойда ва корхона рентабеллиги киради. Айтилганга кура корхона ва бирлашмаларда олинган фойдани илмий асослаб тқсимлаш ва ишлаб чиқариш рентабеллиги даражасини аниқлашни аҳамияти катта.

Фойда корхоналар даромадидаги аниқ белгиланган қисми булиб уни куйидаги формула орқали топилади:

$$\Phi = Д - А - Х \times 1102$$

Бу ерда:

Ф - корхона яъни даромади суммаси;

А – йул курилиш ва реконструкция учун даромадга мақсадли киргизилган 2% ажратма. $A = 0,2\%$

Х- корхона ишлаб чиқариш яъни харажат суммаси.

Даромадлар пул маблағ суммаси булиб автомобил ҳисоб-китобига белгиланган келишув орқали тайёрланадиган туловдир. Корхона бирлашма ва ташкилотларда олинадиган фойда суммаси уларнинг ҳисоб даромадлигини курсатади. Аммо фойда ҳам ишлаб чиқариш даражасини курсатмайди. Ишлаб чиқариш даражаси дейилганда унинг ҳар бир сумлик фондига тугри келувчи фойда, яъни ишлаб чиқариш рентабеллиги тушунилади.

Автомобил тарнспортида рентабеллик икки усулда ҳисобланади – умумий ва ҳисобий.

Умумий рентабеллик ишлаб чиқариш фойдасининг асосий фойда ва нормаллаштирилган оборот маблағларининг йиллик уртача қийматиға нисбатан аниқланади. Бу курсаткич ишлаб чиқариш самарадорлиги умумий баҳоловчи курсаткич булиб, у миллий даромадни оширишға таъсир этади. Ҳисобли рентабеллик ишлаб чиқаришдаги баланс фойданинг фондлари учун туловлар, меҳнат ва табиат ресурслари туловлари, банк кредити учун

туловларни текшириб ташлангандан кейин суммасини асосий фондлар ва нормаллаштирилган оборот маблағлари микдорига нисбатан этиб ҳисобланади. Бу курсаткич конкрет корхонанинг хужалик молия фаолиятини белгилайди.

Ишлаб чиқариш рентабеллигини оширишни асосий факторлари қуйидагилардан иборат: маҳсулот таннархини арзонлаштириш ва сифатини ошириш, моддий ва меҳнат ресурслари нобудгарчилигини камайтириш ускуна ва жиҳозлардан янада туларок фойдаланиш.

Корхоналарда ҳамда уларнинг булимларида хужалик ҳисоби муносабатларини такомиллаштириш, иқтисд режалича катъий амал қилиш рентабелликнинг ошишига ёрдам беради. Корхоналарнинг узини-узи молия билан таъминлаш шароитига утказилиши муносабати билан уларнинг рентабиллигини ишлашини таъминлаш айниқса муҳим аҳамият касб этади. Тулик хужалик ҳисоби ва узини молия билан таъминлашга утказилган корхона, бирлашма ва ташкилотларда фойдани нормаллаштирилган асосида тақсимлаш намунали низоми ишлаб чиқарилган. Бу низом давлат корхона (бирлашма) тўғрисидаги қонунга асосан ишлаб чиқарилган бўлиб, тула хужалик ҳисоби ва узини молия билан таъминлашга утказилган ва фойдани нормативларга асосан тақсимловчи барча корхона, бирлашма ва ташкилотларга мансубдир.

Тула хужалик ҳисоби ва узини молия билан таъминлашга утказилган корхона, бирлашма ва ташкилотларда материаллар билан сарфланган харажатларни чегаралаб ҳисобланган даромадларни нормаллаштирилган асосида тақсимлашнинг намунали низоми ҳам ишлаб чиқарилган бўлиб, уни юқорида айтилган бошқармалар қарор комиссияси мақбул қилади.

Моддий рағбатлантириш фондини ташкил қилиш нормативини ҳисоблашда қуйидагилар этиборга олинади.

- Фонд ташкил қилиш курсаткичи бўйича нисбатан рағбатлантириш фонди;
- Шаҳарлараро йул-йўлақай ташқаридан келадиган қарама-қарши 355ни муқофотлаш фондига утказилиши;
- Янги техника ва илғор жараёнларни яратиш ва жорий қилиш муқофотлари;
- Ишлатилдиган конкрет материаллар ресурси тежамқорлиги учун муқофотлари;
- Ихтирочилар ва рационализаторлар ва уларга ҳамкорлик қилувчиларга авторлик муқофотлари;
- Корхоналар махсус ишларини характерловчи бошқа муқофотлар тури.

Бундай муқофотлар манбаи ҳам корхона фойдаси ва махсус таннархида 40% микдорида корхоналар моддий рағбатлантириш фондлари. Автомобил транспорти ва корхоналарни моддий рағбатлантириш фондлари маблағлари қуйидаги мақсадларда фойдаланилади:

- Белгиланган муқофотлаш системаси бўйича режани бжарганлик ва ортиги билан бажарганлигини муқофотлашга. Бундай муқофотлаш

белгилашда эга аввало мусобака натижаси хамда сифат курсаткичларини яхшиланишини ва юк ташишда тонна курсаткичи режани бажарганлиги хисобига олинади;

- Ишлаб чикариш иш буйича мукофотлаш. Ишлаб чикариш резерфларини ишлаб чикаришга каратилган курув ва конкурс натижаларин такдирлашга;
- Ишлаб чикаришдаги мухим топширикларни бажарилганлиги учун алохида ходимларни бир йула ткдирлаш учун;
- Илгор транспорт жараёни шаклларини узгартириш, янги техника жорий этиш хамда махсулот сифатини оширишга;
- Ходимларга бир йула ёрдам беришга;
- Мехнат ветиранларни пенсияга кузатиш ёки уларни юбилей кунларини кутлашга;
- Жиноятчилар ва конунбузарларга карши чора куриш;
- Авто иштирок этувчи халк дружиначисини (одатда купчилик ёшлар ташкилоти, утга карши кураш хайрихохларини, фитначи, шу жумладан корхона штатида булмаган текширувчи, ревизорларни) ва халк назоратчиларини такдирлашга, бир йула такдирлашг пул ёки совга шаклида булиши мумкин;
- Корхона ва ташкилот хамда бошка ташкилотлар ходимларини умумий йил иш якунига кура такдирлашга;
- Транспорт воситаларидан фойдаланишни яхшилашга ёрдам берувчи ходимларни мукофотлашга;
- Бошка иш юритувларни такдирлаш ва мукофотлаш;

Социал рифожлантириш фондини ташкил этиш ва ундан фойдаланиш.

Автомобил транспорти ходимлари турмуш ва мехнат социал-маданий шароитларини яхшилаш максидида фонд ташкил килувчи курсаткич булиши иктисодий рагбатлантириш фонди учун коладиган фойда (хужалий хисоби даромадига) нисбатан процент хисобида социал ривожлантириш фонди ташкил этилади.

Социал ривожлантириш фонди маблаглари нормативларини хисоблашда куйидаги харажатлар киргизилади: фонд ташкил килиш курсаткичлари билан хисоблашда куйидаги харажатлар хисобланган. Социал ривожлантириш фонди суммаси; уй жой ва и/ч билан боглик булмаган бошка объектлар харажати; турар жой комунал хужаликлар зиёнини коплаш харажатлари; мактабгача булган болалар богчаларини хамда халк таълими ва согликни саклаш муассасалари харажатлари ёкилги ва сотиб олинадиган электр энергияси нархини коплаш харажати.

Хар бир вариант учун жорий (ишлатиш) харажатлари ва сарфланган жорий харажатларига келтирилган умумий суммасини таксимлаш билан аникланади. Бунда энг яхши ёки окилона вариант энг кам келтирилган умумий сумма булиб, куйидаги формула билан аникланган вариант булади.

$$X_{\text{кред}} = X_{\text{йил}} + E_m \cdot K$$

Бунда $X_{\text{кред}}$ – йиллик келтирилган харажат суми.

$X_{\text{йил}}$ - бир йиллик жорий (ишлатиш) харажатлар суми.

K – бажарилган вариантга килинган капитал сарфлар суми.

Адабиётлар:

(2) (211,215) (5) (75)

Автомобил транспорти сифатини ошириш йуллари.

Назорат саволлар:

1. Халк хужалигида махсулот сифати.
2. автотранспорт корхоналар махсулоти (хизмати) сифати
3. сифатни оширишда ихтисослаштиришнинг ахамияти.

Таянч сузлар:

1. Махсулот сифати тушунчаси
2. юк ташишда сифат курсаткичлар
3. ишларни такомиллаштириш ва ихтисослаштириш

Махсулот сифати хужалик юритишнинг марказий муаммоларидан биридир.

Юкори даражали сифат – бу меҳнат ва моддий бойликлар тежами натижада эса, жамият талабини яхшироқ ва туларок кондиришдан иборатдир.

Шунинг учун махсулот сифатини оширишга барча режалаштириш ва маънавий тағбатлантириш тартиби. Иктисодчи муҳандис ва конструктор ишчилар маҳоратига қаратилиши лозим.

Махсулот сифати дейилганда истеъмол қилишда унинг олдида қуйиладиган талабларни иложи борида туларок кондириш хусусиятлари тушунилади. Жамият моддий талабларини кондириш даражаси махсулот миқдоригагина эмас балки унинг сифатига ҳам боғлиқ. Ишлаб чиқаришда сифат иктисодий курсаткичларининг ажралмас қисмидир.

Ижтимоий ишлаб чиқариш самарадорлигининг оширишнинг асосий йуналишларидан бири махсулот сифатини оширишдир.

Барча халқ хужалиги тармоқларида махсулот сифатини оширишнинг ахамияти қуйидаги қуринишларда бўлади.

Махсулот сифатини ошириш иш вақтини тежамкорлик билан сарфлаш қонунининг махсус шакли бўлиб ижтимоий меҳнат унумдорлигини оширишнинг муҳим омилларидир.

Меҳнат сарфининг камайиши эса унинг унумдорлигини оширишдан иборат. Ташиш жараенининг сифатини ошириш техника тарақиети натижаси бўлибгина қолмай, балки уни жадаллаштиришдир.

И/чган махсулотлар айниқса асосий ишлаб чиқариш фондлари транспорт воситалари) сифатини ошириш улардан экстенсив ва жадал фойдаланиш даражасини қутаради. Қата харажатлар тежмли бўлишига ёрдам беради.

Буюмлар сифатини яхшилаш, улардан тежамкорлик билан фойдаланиш имконини яратиб беради. Йуловчи хизмат транспортдан мумкинлиги белгиловчи узига хос сифат курсаткичлари системаси мавжуддир. Йуловчилар ташиш асосий сифат курсаткичларига қуйдагилар қиради:

- автобуслар салони йуловчилар катнаётганида юриш шароитларининг кулайлиги, ҳаракатланувчи составлар мунтазам катнаши, ҳаракат хавфсизлиги, йуловчилар манзилига уз вақтида етиб олиш вақтилари еки етиб бориш тезликлари. Йуловчиларнинг манзилларига етиб бориш тезликларини ошириш ката халқ хужалиги аҳамиятига эга булганлиги учун йуловчилар транспорт корхоналари олдига қуйилган биринчи даражали вазифа ҳисобланади.

Халқ хужалиги тармоқларининг транспорт хизматларидан коникарлик даражаси уларнинг юклари уз вақтида сифати ва миқдори камаймасдан ташилгани билан белгиланади.

Ихтисослаштирилган кузовли автомобиллар тиркамлар ишлатилиши натижасида тараларга булган эҳтиёж анча камаяди, чунки қупчилик буюмларни тарасиз еки цехлардаги бирламчи уралгич билан ташиш мумкин булади. Бир канча юклар (пахта хом ашёси, ун, тайер кийим –кечак ва бошқалар) ни ташишда умуман бирламчи урашлар ҳам керак булмайди ва ташишлар амалга тарасиз ташишлар булиб, уларнинг ҳажми кундан кунга қупайиб боради. Автомобил транспортида ташкилий ишларни такомиллаштириш ва ихтисослаштириш ҳаракатланувчи составлардан кенг фойдаланиш технологик жараенларининг ажралмас қисмига айланиб бормокда. Кейинги йилларда автомобил транспортида қупчилик юкларни ихтисослаштирилган ҳаракатланувчи составларда ташиш қуйидагилар билан боглиқдир.

Истеъмолчиларга келтирилган юкларни сифатли ва миқдорли жихатидан камайитирмасдан ташишга булган талабларнинг олиб бориши.

Универсал бортли кузовли автомобилларда ташилиши кийин булган буюмларнинг тобора қупайиб бориши

Ҳаракатланувчи составлар ва автомобил транспорти корхоналари иктисодий курсаткичларини яхшилаш зарурияти ва хоказо.

Адабиётлар:
(2) (236)

Автотранспорт корхоналари ва бозор иктисодиёти.

Назорат саволлар

1. Автотранспортнинг бозор иктисодиётига утиш давридаги асосий шартлар.
2. Бозор шароитига утишда махсус тадбирлар.
3. Хужалик юритишда иктисодий номуносиблик ва ижтимоий кескинликка йул куймаслик.

Таянч сузлар

1. Бозор иктисодиётининг талаблари
2. Бозор иктисодиётида режали утишда катор ислохотлар ишлаб чиқариш
3. Бозор иктисодиётига амал қилиш учун нарх белгилаш

Бутун жахон тажрибаси бозор иктисодиёт ҳаётийлигини ва самарадорлигини исботлайди. Жамиятимизда бозор иктисодиётига утиш инсон манфаатлари такозо этмоқда, ва ундан мақсад ижтимоий йуналтирилган иктисодиётни вужудга келтириш, бутун ишлаб чиқаришни истеъмолчи, эҳтиёжларига қаратиш тақчиллигини бартараф этиш амалда фуқароларнинг иктисодий эркинлигини таъминлаш, меҳнатсеварлик, ижодкорлик ва ташаббусни юксак меҳнат унумдорлигини рағбатлантириш учун шарт-шароитлар яратишдир.

Бозор иктисодиётининг самарали ишлаш учун унинг даври давомида вужудга келтирилиши лозим бўлган қуйидаги асосий шартлар зарур:

- хужалик фаолиятининг қуп даражадаги эркинлиги. Иктисодиётнинг асоси уз мулкани ва ш у билан бирга миллий бойликни қупайтирувчи эркин ишлаб чиқарувчилардир.

- мулкчиликнинг барча турлари, тенг ҳуқуқлигига таянадиган иктисодий фаолият натижалари учун хужалик ташкилотлари, корхона эгалари, барча ходимларнинг тула маъсулиятлиги.

- хужалик фаоллигини рағбатлантиришнинг энг муҳим омили сифатида маҳсулот ишлаб чиқарувчининг прақобати, истеъмолчининг эҳтиёжларига қура маҳсулот (хизмат) хилларини қупайтириш ва улар сифатини яхшилаш ҳаражатларини қамайтириш, нархларни барқарорлаштириш, соғлом рақобатни ривожлантириш и/чининг тегишли структурасини монополиядан холи қилишни талаб этади. Эркин нарх белгилаш. Нархларнинг қатта қисми бозорда эҳтиёж ва тақлиф мувофиқлаштирилган ҳолда эркин белгиланган тақдирдагина бозор воситалари самарали амал қилиш мумкин. Нархлар ушшдан давлат назоратига қакат чекланган соҳадагина йул қуйиш мумкин.

- давлатнинг хужалик фаолиятида (айрим махсус соҳалар бундан мустасно) бевосита иштирок этишдан воз кечиш.

- бозор мунособатлари бошқарувнинг маъмурий шаклларига нисбатан юксак самарадорликни исботлаган, соҳаларга шундай мунособатларни жорий

этиш. Шу билан бирга иктисодиётга фаолиятининг факат тижорий мезонларига буйсуниши мумкин булмаган турларини (мудофа, соғлиқни сақлаш, таълим, илм-фан, маданият) уз ичига олувчи бозордан ташқари севтор сақланиб қолади.

- иктисодиётнинг очиклиги, унинг жахон хужалик алоқалари системасига изчил равишда бирлашиши

- барча даражада давлат ҳокимияти томонидан халққа ижтимоий қафолатларнинг таъминланиши. Бундай қафолатлар бир томондан барча фуқаролар уз меҳнат жамғармалари билан узларига муносиб турмушни таъминлашлари учун уларга баровар имкониятлар бериш деб, иккинчи томондан қулай қувватлаш деб тушунилади.

Ислохатлар амалга оширишда бошлашда дастлабки пайтиданок халқ хужалигида вужудга келган алоқалари ҳамда моддий оқимларнинг қуллаб қувватланган ҳолда молия, кредит ва пул системасинги соғломлаштиришга асосий эътиборни қаратиш керак. Иктисодиётга барқарорлаштириш ва бозорга утиш босқичма босқич бўлиши бир канча ғавқулотда даврлар дастурини талаб этади. Бундай тадбирлар дастурига қуйдагилар қиради:

- жамғарма банқларига аҳолининг сақланаётган пул маблағларига ғоиз ҳисобидаги қушувни ошириш йули билан уларнинг ҳимоя қилиш , аҳоли даромадлари ва ҳаражатларини муносиблаштириш, кенг истеъмол моллари ишлаб чиқаришни қуллаб қувватлаш ва шу асосида истеъмол бозорини тиклаш ҳамда меъерлаштириш

- узаро маҳсулот етказиб беришни барқарорлаштириш ва иложи борица ишлаб чиқариш пасайишининг олдини олиш.

- мулкни давлат тасаруфидан чиқариш ва ҳусусийлаштириш, ер ислохатларини утказиш

- ташки иктисодий алоқаларни барқарорлаштиришни таъминлаш ва хоказо

- мулкни давлат ихтиёридан чиқариш ва ҳусусийлаштириш, бозор мунособатларини ишга солиш ва кенгайтиришнинг марказий вазиғасидир.

Бу қандайдир бир мақсад тарзидан эмас, балки тадбирқорликни ривожлантиришни рағбатлантирадиган қудратли восита тарзида ташқил этилади.

Хужалик юритиш ва хужалик мунособатларида иктисодий номуғаносиблик ва ижтимоий кескинлик қупайишига йул қуймасликка йуналтирилиши лозим. Бунинг учун қуйдагилар амалга оширилиши керак:

- тайёргарлик босқичида маҳсус фармонлар қабул қилиш;

- Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузурида бозор иктисодиётига утиш дастурларини амалга ошириш ҳамда ислохатни утказишга раҳбарлик қилиш билан шугилланувчи қумита тузиш;

- бозор иктисодиетининг амал килиш учун зарур булган конун хужжатлари, Узбекистон Республикаси президентининг фармонлари мажмуасини ишлаб чиқариш;
- давлат мол-мулки молиявий маблагларини инвестициялаш ва хоказо.

Адабиётлар:
(2) (247). (3) (128)

Автомобил транспортида бозорни лицензиялаш.

Назорат саволлар

1. Лицензия нима?
2. лицензиялаш механизми
3. Автомобил транспортида лицензиялаш
4. Лицензия варакаси

Хорижий мамлакатлар тажрибаси шуни курсатадики, транспортда бозор иктисодиёти амал қилиб турган шароитда давлат ва аҳоли манфаатларига риоя қилишга давлатнинг қонуний ҳукукий ҳамда тариф солиғи аввало лицензиялаш механизми билан тартибга солиш орқали эришилади.

Автомобил транспортида лицензиялаш ташиш, транспорт экспедицион ва бошқа транспорт жараени билан боғлиқ, фаолиятнинг давлат томонидан тартибга солишни турларидан бири бўлиб, унинг мақсади транспорт маҳсулоти истеъмолчилари манфаатларини ҳимоя қилиш билан бирга ташиш ва бошқа транспорт хизматлари бозорини меъёрли даражада йулга қуйиш, монополияга қарши қонунлар, ҳаракат хавфсизлигини ва автомобил транспортининг ишлашдаги экология талаблари бажарилиши устидан давлат назоратини таъминлашдир.

Лицензия тадбиркорларга бериладиган юридик ҳужжат бўлиб, уларга лицензия талабларига риоя қилган ҳолда белгиланган турдаги транспорт соҳасида иш юритиш ҳуқуқини беради.

Автомобил транспортида лицензиялаш қўпгина мамлакатларда шу жумладан Ғарбий Европа, Канада ва Японияда кенг қўлланилади.

Сервис (техник хизмати қўрсатиш, лицензиялаш), хорижий мамлакатларда лицензия нархи, ташишдан олинadиган даромадни 0,7-1,5% миқдоридадир.

Лицензия тулови унинг муддатига боғлиқ бўлади, масалан, Канадада бир такси автомобил учун лицензия нархи бир ойга 400\$, муддатсиз бўлса 55000\$.

Хорижий мамлакатларда ташувчиларнинг лицензия шартларига риоя қилишга катта эътибор берилади. Агар лицензия фойдаланиш қоидаси бузилса, ташувчилар лицензия олмай, тижорат илари билан шугуллансалар, катта миқдорда жарима тулайдилар. Финляндияда 6 ойлик муддатга хибсга олишлари мумкин.

Хорижий давлатларда автомобиллар транспорти фаолиятига лицензия териш тегишли қонунлар ҳамда уларни қўллаш билан боғлиқ қўрсатмаларга биноан тартибга солинади. Ҳозирги кунда Европа ҳамжамияти мамлакатларида автомобил транспорти ишини лицензиялаш қонунларини бир-бирига мослаштириш устида катта ишлар олиб борилмоқда.

Транспорт фаолиятига лицензия олувчиларга кушимча хар бир транспорт жихози учун лицензия varaкasi (нусхаси куйида келтирилган) хам берилади. Берилган лицензия varaкasi автомобил кабинаси ичидаги олд ойнанинг унг томон бурчагига олиб куйилади.

1. Лицензия varaкasi

2. Автомобил транспортида ташиш, тарснпорт экспедицион ва бошка транспорт жараенлари билан боглик хизматларни бажариш учун лицензия олиш учун ариза экспедицион ва бошка транспорт жараенлари билан боглик хизматларни бажариш хукуки.

3. Лицензия фодаланиш хукуклари.

Белгилнаган коидага биноан автомобил транспорти Устави, ташиш коидалари, харакатланувчи составларга техник хизмати курсатиш ва тузиш низоми ва бошка шартлар, лицензия фаолиятини бажариш коидаси хамда бошка (харакат хавсизлиги, экология) талабларига кушимча шартлар.

Лицензия эгасининг унинг бошка хукукий хамда айрим шахсларга бериш хукуки йук.

Шуни таъкидлаш керакки, лицензия учун олинган маблаглар транспорт экспедиция булимлари харажатига ишлатилади.

А) Корхона, ташкилот, муассаса рахбари тадбиркорни еки унинг вакилларининг касбкорлик тайерлиги берилган аризадан курсатилган фаолият характерига мос келмаса

б) Илова этилган харажатларда емон маълумотлар курсатилагн булса

в) Харакатланувчи составлар харакат хавфсизлигини ва ташиш талабларига жавоб бермаса

г) Лицензия олиш учун берилган аризада курсатилган юк ташишда харакатланувчи состав мос булмаса

д) Ариза берувчининг и/ч жойи экология талабларига жавоб бермаса еки унинг холати харакат хавфсизлиги талаби билан ишларни бажаришга мосланмаган булса

е) Ариза курсатилган фаолиятни бажариш имкониятлари булмаса.

Адабиётлар:

(2) (252)

Мавзу N 14
Маъруза 2 соат

Экология ва иқтисодий масалаларнинг самарадорлиги

Назорат саволлари:

1. Экология ва автотранспорт уртасида муносабат.
2. Ривожланган давлатларнинг экологияни соф салкин тажрибалари.
3. Атроф-Мухит ифлосланишини иқтисодий баҳолаш боскичлари.

Таянч сузлар:

1. Екилги чикиндилари
2. Захарли моддалар асосий гуруҳлари
3. Атроф мухитни ифлосланишдан саклаш тадбирлари

Екилги ва бошка кувват имкониятлари кенг истеъмол қилниши натижасида атроф-мухит, аввало мавжуд ҳаво ҳавзаси екилги чикиндилари (Тула ениб бўлмаган газлар) тркибидаги Тула захарли моддалар Билан ифлосланиб бормокда. Екилгининг кенг истеъмол қиладиган соҳалардан бири бўж уда тез қупайиб бораётган автомобиллартиришидир. Автомобил двигателлар екилги чикиндилари таркиби ҳавони ифлослантирувчи захарли моддалар бўлиб, унга карбон оксиди (CO), ениб бўлмаган углеводород (CH-карбон ва водород кимевий бирмашмаси), азот оксидлари (NO₂) киради.

Захарли моддалар асосий гуруҳларини келиб чиқиши манбалари бўйича тақсимланиши қуйдаги жадвалда келтирилди.

Двигателлар турлари	Екилги чикиндиси			Картер газлари			Екилги буглари		
	CO	CH	NO ₂	CO	CH	NO ₂	CO	CH	NO ₂
Бензин екилгисида Ишловчи (карб.)	95	55	48	5	5	2	0	40	0
Дизель екилгисида ишловчи	98	90	48	2	2	2	0	8	0

АҚШ атроф-мухитни химоя қилиш агентлиги маълумотларига қура одамлар сихат-саломатлигина ҳавф тугдирувчи захарли моддаларини қунчилиги шу жумладан CO 85-97 %, CH нинг 55-75% ва NO₂ нинг 48-63% мамалакат аҳолиси ярмидан қуп яшайдиган шаҳарларда

автомобиллар, автлбуслар ва мотоцикллардан чикадиган карбон оксидли (CO) хавода 4 ой мабойнида сакланиши мумкин.

Екилги чикиндиларидан захарли моддаларни камайтириш ташкилий тадбирларига куйдагилар киради.

Екилги чикиндиси таркибида захарли моддалар сакланиб қолиш сабабларини урганиш йул ҳаракатлари режимини тугри ташкил қилиш: екилги чикиндиларидаги захарли моддаларни камайтиришга қаратилган тадбирларни уз вақтида ва сифатли бажариш автомобил айникса унинг двигатели энг кам чиқарилган ҳарорат режимига риоя қилиш: двигатель екилги чикиндисидаги захарли моддаларни диагностика ва назорат қилиш жойларини ташкил этиш.

Кейинги йилларда автомобил саноатида ва автомобил транспортида автомобилларнинг ҳар бир километр юрган масофага тугри келадиган екилги чикиндисидаги захарли моддалар асосий компонентларини қуйидаги микдорда (г/км) камайтириш имкони тугилади; карбон оксиди (CO) бўйича 45% ениб бўлмаган углеводород (CH) бўйича 25% ва азот оксидлари (NO₂) бўйича 12%.

Автомобил транспорти екилги чикиндиларидаги захарли моддаларини умумий камайиши 30% га етди. Автомобил двигатели екилги ҳаражати тежамини, қувват ва конструкция чиқимли Ошириш ката аҳамиятга эгадир. Атроф-муҳит ифлосланиши Босқичли ҳисобларга аҳолида эътибор беришни зарур.

1. Захарли моддаларни атроф-муҳитга чиқарувчи манбаларни урганиш.
2. Атроф-муҳитдаги захарли моддалар даражасини аниқланг.
3. Атроф-муҳит ифлосланишининг салбий таъсирини иқтисодий баҳолаш.
4. Иқтисодий зарар микдорини ҳисоблаш.